

प्रकरणेन एवेति सर्वेषामौपदेशिकमेवाऽऽध्वर्यवम् । उपाकरणमन्त्रादयस्तु निरूढाद-
तिदिष्टास्तथा प्रेषविशेषा अपि ऐन्द्रे सारस्वत्यां मैत्रावरुणप्रैषामावश्च शास्त्रान्तरादेव ।
तथा शास्त्रान्तरवशात्प्रैषविशेषनियमो बर्हिर्विधृतिप्रस्तरकार्पर्मयपरिधिनियमोऽपि
वचनादेवेत्युक्तम् । तस्मादग्नीषोमीयादयः पञ्चापि सोमे तन्त्रान्तर्गतानां व्यवस्थिताः
प्रकृतयः । सोमे तन्त्रबहिर्भूतानां तु निरूढ ऐन्द्राग्न एवेति । पञ्चापि पशवः प्रत्य-
क्षधर्माणो हौत्रेण निरूढस्य विकृतय इतर आध्वर्यवेण वैशेषिकेण च हौत्रमतिदेशा-
त्समानमेव प्राप्तमपि शास्त्रान्तरादैन्द्रे सारस्वत्यां च मैत्रावरुणव्यापारप्रतिबन्धेनैव
व्यवस्थापितमित्यलमतिप्रसङ्गेन । जैमिनीयैस्तु पञ्चपशुप्रकृतित्वमाशङ्क्य दूषितं
न्यायेन तत्त्वस्मच्छाखोपदेशसूचितन्यायव्याख्याने सूत्रतात्पर्ये दर्शितमतोऽस्मत्सूत्रेऽय-
मेव प्रकारो ज्ञेयः ।

न्यायोपदेशयोः केचिद्विकल्पं ब्रुवते न तत् ।

युक्तं न्यायोऽनुमानं तु श्रुतितुल्यं कथं भवेत् ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

चतुर्थे पशुप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यद्यपि राजसूये हि चातुर्मास्यानि पठ्यन्ते तेषां हि दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानीति
नित्येष्वपि पाठ उपलभ्यते स्मृतावपि चातुर्मास्यानि चैव हीत्यादौ तत्र तेषां राजसूये
पठितानामत्र नित्यफलवत्त्वान्नित्यान्यपीत्यर्थः ।

अक्षय्यं ह वै सुकृतं चातुर्मास्ययाजिनः ।

चातुर्मास्यैर्यजते स तथा तस्य सुकृतमक्षय्यफलत्वादक्षय्यं ह वै शब्दौ श्रुतिगतावेव
पठितौ । हशब्दः प्रसिद्धमित्यर्थः । वैशब्दो ह्यर्थः । तस्माच्चातुर्मास्यैरवश्यं यष्टव्यमि-
त्यर्थः । न चार्थवादात्फलकल्पनेति वाच्यम् । पक्ष एतेषामभ्यासस्य विधास्यमानत्वात् ।
न च काम्येष्वभ्यासोऽस्ति । अयं प्रयोगो नित्यानामेव काम्यप्रयोगस्याग्रे स्वयमेव
वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्षु चतुर्षु मास्यानीति यागानां गृहमेधीयत्रैयम्बकपरिचर्याभ्यां
दर्विहोमाभ्यां सहितानां नामधेयं यजतिचोदितत्वेन यागानां समुदायस्य । तथा चातु-
र्मास्यैर्यक्ष्ये तैर्यज्ञानारायणं प्रीणयानीति संकल्पः । अन्वारम्भणीयार्थमृत्विश्वरणम् ।

तान्यालभमानः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पूर्वस्य पर्वण औपवसध्येऽहनि पञ्चहोतारं मन-
साऽनुव्रुत्य सग्रहं हुत्वाऽन्वारम्भणीयामिष्टिं
निर्वपति वैश्वानरं द्वादशकपालं पार्जन्यं चरुम् ।

तानीति बहुवचनं नानापर्वसु क्रियमाणत्वेन फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा
पौर्णमास्यामालभमानः । पूर्वस्य पर्वण इत्यन्वयः । पौर्णमासीग्रहणं प्रतिपत्तिवृत्त्यर्थं
हुत्वा निर्वपतीति समानविवेकत्वरूपपनार्थम् । अग्निगुणको वैश्वानरो द्रष्टव्यः । याज्या-
पुरोनुवाक्ययोर्विशिष्टाभिधानात् । तस्मादग्नये वैश्वानराय जुष्टमित्यादि पार्जन्यदेवताकं
चरुम् । पौर्णमासं तन्त्रं पौर्णमासीसमीपे क्रियमाणत्वात्सद्यस्कालत्वाच्च प्रत्येकमग्नि-
प्रणयनम् । स्पष्टमन्यत् । हिरण्यं वैश्वानरे धेनुं पार्जन्ये । दक्षिणा अङ्गेष्ठ्यामपि
वचनात् ।

वैश्वदेवेन यक्ष्य इति संकल्प्य —

प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेते ।

प्राचीनप्रवणता नियम्यत उदीचीनप्रवणताप्रागुदकप्रवणतासमतास्वपि प्राप्तासु ।
तादृशे देशे । विश्वे देवा देवता यस्याः सा वैश्वदेव्यामिक्षा तस्याः शाखाहरणेन
मुखतः प्रवृत्तत्वान्मुख्यत्वं बलीय इति सर्वस्य कर्मसमुदायस्यैतयोपलक्षितस्य नामधेयं
वैश्वदेवमिति । सौम्यद्यावापृथिव्ययोर्मारुतामिक्षाभ्यां समत्वादभेदकत्वान्न तन्त्रप्रयो-
जकत्वमिति मुख्यत्वमेव बलीयः । ब्राह्मणे तु यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य
वैश्वदेवत्वमिति वा निर्वचनम् । समुदायनामधेयस्य मुख्यत्वात्तन्त्रं त्वामावास्यमेव ।
आमिक्षायाः पयोविकारत्वादित्युक्तमेव ।

उदवसायानुदवसाय वा ।

गृहेभ्योऽन्यत्र गत्वा तेष्वेव वा प्राचीनप्रवणतां संपाद्य यजेत । अन्वारम्भणीया तु
प्राकृत एव विहारे । वैश्वदेवार्थमेव प्राचीनप्रवणता तथैव विधानात् ।

अग्नेरावृताऽग्निं प्रणीय ।

नित्यधार्यान्यस्य प्रणयने प्राप्ते तत्र धर्मवत्ता विधीयते । अग्नेरग्निप्रणयनस्याऽऽ-
वृताऽग्निं प्रणीय तत्र पशवुक्तेऽग्निप्रणयने प्रणयनस्य धर्मास्तद्वता विधिनेत्यर्थः ।
गार्हपत्यादाग्निप्रणयनं पशुबन्धवदिति वैखानसापस्तम्बोक्तेः । नोद्यतहोम इति च ।
अत्रैतावान्विशेषः—गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि । यत्ते पावकेति च न होमः । पूर्वो
यत्सन्न परो भवासीतिलिङ्गविरोधात् ।

अग्न्यायतन ऊर्णास्तुकां निधायामि प्रतिष्ठाप्य ।

अग्नेरावृता प्रतिष्ठाप्येत्यनुषज्यते । उक्तं वैखानसेन—तद्वदायतने प्रतिष्ठाप्येति । नोत्तरवेदिमुपवपतीति प्रतिषेधाच्चोत्पत्तौ प्रतिषिद्धे सर्वं प्रतिषिध्येतेत्युक्तत्वात् । उत्तरवेदिप्रतिषेधात्तत्संस्कारार्था व्याघारणादयो गुग्गुलुमुगन्धितेजनपौतुद्रवपरिधयो निवर्तन्ते । वचनादूर्णास्तुका विधीयन्ते । नात्र समारोपः प्रयागवत् । स्थानान्तरे गृहेऽपि गन्तुं समारोपः स्यात्कात्यायनोक्तेः । तं मथित्वा तेन परिसंख्यानात् । इदमेव वक्तुमग्न्यायतन इत्याद्युक्तम् । प्राकृत एवाऽऽयतने मन्त्रेण प्रतिष्ठापनं प्रणीताग्नि-संस्कारकत्वादन्यत्सर्वमितः परं समन्त्रमग्निसंस्कारभूतं कर्तव्यम् । तदुक्तं भारद्वाजेन—यदन्यदुत्तरवेद्या उपवपनात्सर्वं क्रियत इति । अत्र एव पशुबन्धवदिति नोक्तमुत्तरवेदेरभावात् । प्रणयनं प्रतिष्ठापनादि समन्त्रं वक्तुमग्नेरावृतेति वचनम् । अनस्रेऽपि प्राचीनप्रवणता यागाङ्गत्वात्कर्तव्या । नित्यधारेऽपि प्राचीनप्रवणतां संपाद्याऽऽयतने केवले तूष्णीं निधानं नान्यत्तदग्निमपि ।

अग्निनन्वाधायामिऽऽमिक्षायै वैश्वदेव्यै

सायंदोहाय वत्सानपाकरोति ।

आमावास्ततश्चरुयापनार्थं प्राप्तानुवादः । आमिक्षायै प्रयोजनायेति सायंदोहो यद्यपि न प्रधानभूतं हविरपि तु तत्संस्कारार्थस्तथाऽपि तत्र दोहधर्माः सन्त्येवेत्युक्तम् । लौकिकेन दध्नाऽऽमिक्षापक्षव्यावृत्त्यर्थं बौधायनोक्ततूष्णींसायंदोहपक्षस्य च । विश्वे च ते देवाश्च विश्वे(श्च)देवास्ते देवता यस्या इति तद्धितोत्पत्तिः सा तथा सति कर्मधारये प्रत्ययो ननु पदद्वयादिति वैयाकरणं निर्णयता(?) विश्वेभ्यो देवेभ्यो वत्सानपाकरोतीति युक्तं चैतत् । यदुक्तं वत्सानपाकरोति शाखाहरणादिविधिनेत्यर्थः ।

सप्तदश सामिधेयः ।

इधमे काष्ठविवृद्धचर्मत्र वचनम् ।

प्रसूनं बार्हिस्त्रीन्कैलापान्संनह्यैकधं पुनः संनह्यति ।

प्रसूनं प्रसवयुक्तं पुष्टितमिति यावत् । लूनप्ररूढमिति केचित् । त्रीन्कैलापान्नि-वनान्यपि त्रीण्येव कर्तव्यानि । एकैकस्य वा निधनस्य शुद्धे संनह्यैकधा संनह्यति ।

एवमिधम् ।

प्रसूनमित्यप्यतिदिशन्ति केचित् । प्रसूनवृक्षस्योक्तस्येधमाहरति । त्रयोविंशति-धेत्यूहः ।

पूर्वोक्तं स्पष्टयति—

पुनःसंनहने धर्मः ।

मन्त्राद्या धर्मा अङ्गानि पुनःसंनहन एवेत्यर्थः ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति
जुहूं द्वे चोपभृतौ पृषदाज्यधानीं द्वितीयां
ध्रुवां द्वे आज्यस्थाल्यौ दधिधानीं द्वितीयां
पालाशं वाजिनपात्रं स्तुचं चममं वा ।

सायंदोहस्याऽऽवृता सायंदोहस्तदन्तानि कर्माणि कृत्वा श्रोभूते कर्मणे वामि-
त्यादि । ततः पात्रसंसादनकालस्तस्मिन्नागत इत्यर्थः । चमसस्तुत्रोस्तूष्णीमेव संमार्गः ।
जुहूशब्दप्रयोगाद्वैश्वदेवस्य पौर्णमास्यामेव विधानात् । पूर्वद्व्यन्वाधानादिकमुक्तं भवति ।
तत्स्पष्टमेवोक्तमापस्तम्बवैखानसाभ्यां सायंदोहं दोहयति सांनार्यवदिति च श्रोभूत
इत्यादि च । स्पष्टमन्यत् । सायमग्निहोत्रं यवावा कुर्वन्ति तदुच्छेषणमातञ्चनार्थमित्या-
दिकं सांनार्यवदेतद्याजमाने वक्ष्यते ।

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं

चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं

चरुं पौष्णं चरुमेतानि पञ्च संचराणि ।

एतानि हवींषि वरुणप्रवाससाकमेधशुनासीरीयपर्वमु संचरन्तीति वाक्याति-
देशेन विहितान्येव गच्छन्तितथैतदितिकर्तव्यताकानि । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीं-
षीति श्रुतेः ।

मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां

द्यावापृथिव्यमेककपालमुत्तरेषु पर्वसु

सावित्रमष्टाकपालमेके समामनन्ति ।

अमिक्षां निर्वपेदित्यपि संचध्यते । पयस्यां निर्वपेदिति वचनात् । ननु निर्वपि-
नास्तीति चेत्सत्यं, यथाऽन्यत्र निर्वपतिना यागोऽवसीयते तथाऽऽमिक्षायागं करोती-
त्यर्थः । एवमाग्नेययागमित्याद्यपि ज्ञेयम् । सावित्रं वरुणप्रवासादिषु सर्वेषां हविषामन्ते ।

त्रिष्फलीकृतेषु विभागमध्येण पौष्ण-

मपच्छिद्य सह पुरोडाशयः पिनाष्टि ।

पौष्णस्येतिकर्तव्यता शास्त्रान्तरेऽत्र दर्शिता सा चरुत्वस्यापनार्थं पूर्वमुक्ताऽत्र
श्रुतिस्था प्रख्यायत इति न पुनरुक्तम् ।

प्रातर्दोहस्याऽऽवृता प्रातर्दोहं दोहयति तप्ते

प्रातर्दोहे सायंदोहमानयत्यामिक्षां करोति

संहतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य वाजिनेनोपसिच्य
प्रज्ञातां निधायोत्करे वाजिनशेषं निदधाति॥१॥

मारुतान्तानि कपालान्युपधाय प्रातर्दोहस्याऽऽवृता वत्सापाकरणादिविधिना प्रात-
र्दोहं दोहयति तस्मिंस्तप्ते प्रातर्दोहे दुग्धे सायंदोहं दधिकृतमानयति । तेन कर्मणाऽऽ-
मिक्षां करोति । संहतां घनीभूतामन्यस्मिन्पात्र उद्धृत्य या संहता साऽऽमिक्षा यद्ववं
तद्वाजिनमित्युक्तं भवति । तथैवाऽऽपस्तम्बवैखानसभारद्वाजादिभिरुक्तम् । अन्यस्मि-
न्पात्रे तां कुम्भीत उद्धृत्यामन्यस्मिन्वाजिनमित्यर्थादन्यस्मिन्पात्रे वाजिनमिति वैखानसः ।
द्वयोरिति भारद्वाजापस्तम्बौ । वाजिनैकदेशेनाऽऽमिक्षामुपसिच्य प्रज्ञातां निधाय वाजि-
नैकदेशमप्युत्करे निदधाति । अत्रैवोद्धरणनिषेचनं भारद्वाजेनोक्तम् । तथा कृत्वैकक-
पालमुपदधाति । अथवोत्करे वाजिनशेषं निदधातीति वचनात् । उद्धासनकाल एवेदमा-
मिक्षां कृत्वैककपालमुपधाय तत उद्धासनकालेऽन्यस्मिन्पात्र इत्यादि । तथैवाऽऽपस्त-
म्बवैखानसाम्यामभिधानात् । श्रुतिपाठमनुमृत्योक्तमङ्गजातं क्रमस्तु सामर्थ्येन ज्ञेय
इति न दोषः । दृश्यते चान्यत्रापि चपालस्य करणकाल एव यूपाम्रे प्रतिमोचन-
मप्युक्तम् ।

संयुनानां पिष्टानां विभागमन्त्रेण पौष्ण-

मपच्छिद्य चरुकलेन श्रपयति ।

कृतव्याख्यानम् । मदन्तीनां कृतकार्यत्वात्पाकार्थमन्यदेवोदकं ग्राह्यम् ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यत आज्येन

दध्ना चोदेहीति संप्रैषस्यान्तः संनमति ।

पशौ कृतव्याख्यानम् । अत्रोत्करे वेदिधर्मा इत्युक्तम् ।

फाल्गुन्यां यथा पशावेवं पृषदाज्यं गृह्णाति ।

पशुवदिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनोक्तं यथा पशौ श्रुत्या विहितमेवमेव फाल्गुन्यां
विहितं न त्वतिदेश इति ।

चैत्र्यां तु द्विराज्यस्योपस्तीर्य द्विर्दधि

गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयति ।

तत्र संसृष्टं पञ्चगृहीतमुक्तमत्र पुनर्द्विराज्येनोपस्तीर्येत्यादिना दध्न एव हविष्म-
ज्यस्योपस्तरणाभिघारणार्थत्वमिति तत्तु पूर्वोक्तेन विरुध्यते पृषदाज्येनानूयाजान्यज-
तीति श्रुतेरविशिष्टत्वाद्दध्नाऽनूयाजा इत्यनभिधानाच्च । तस्मादुपस्तरणाभिघारणशब्दौ
व्याख्येयौ । आज्यस्येति कर्मषष्ठी । तेनाऽऽज्यमुपस्तीर्येत्ययमर्थो भवति पृषदाज्यघान्या-
माज्यमुपस्तरणं न संस्कारकं संस्कार्यत्वात्तत्रेत्यर्थाद्विर्दधि गृह्णाति तप्ते प्रातर्दोह इति-
वदधिकरणस्यापि संस्कारो भवत्याज्यस्य । तथाचोपस्तीर्णमाज्यं द्विर्दधिग्रहणेन

संस्कृत्य तृतीयानिर्दिष्टेनाऽऽज्येनाभिघारणेन संस्कृतस्याऽऽज्यस्यैव संस्कारः । एवं मनसि निधाय श्रुतिरेव पठिताऽऽज्यस्योपस्तोर्येति तथाऽऽज्येनाभिघारयतीति च । ततस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्गृह्णाति ।

उद्गासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

मारुतमुद्गास्याऽऽमिक्षामुद्गासयति ।

अन्यस्मिन्पात्र एककपालमुद्गास्य प्रभूतेन

सर्पिषाऽऽभ्यानीयाऽऽविष्पृष्ठं करोति ।

अपूर्वत्वाह्नौकिनेनाभिपूर्य पात्रे यथा पुरोडाश आविर्भूतं प्रकटनमग्नं पृष्ठं यस्येति तथा । अलंकरणकाल इत्यापस्तम्बः ।

व्याहृतिभिर्हवींश्यासादयति तथा संवत्सरे ।

हवींशीत्युक्तत्वाद्वाजिनं तूष्णीमेवोत्करे तथा संवत्सरेऽतीति व्याहृतिभिरेव हवींषि चातुर्मास्येष्वसादयेत् । एतदभ्यस्तचातुर्मास्यविषयम् ।

निर्मन्ध्यस्याऽऽवृता निर्मन्ध्येन प्रचरति ।

गतार्थम् ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेष्यति ।

क्रमानुवाद उत्तरविधित्तया ।

नव प्रयाजान्यजति चतुर्थे समानीयाष्टमे सर्वं समानयते ।

कृतव्याख्यानं पशौ नवमोऽन्त्यविकारः । समिधो यजेति प्रथमं यज यजेत्युत्तरान् ।

सर्वत्रोपांशु सावित्रैककपालयोर्देवता यजति ।

अत्रान्यत्र च यत्र यत्रैतौ । स्पष्टमन्यत् ।

कृत्स्नमेककपालमवदायाऽऽशयमनुप-

र्यस्यर्जुं प्रतिष्ठितमपर्यावर्तयञ्जुहोति ।

आशयेनैवोपस्तरणं सर्वमवदायोपरि पूरितमाज्यं सेवयित्वर्जुमुखं पूर्वदिशि प्रतिष्ठितं प्रक्षेपोत्तरकाले यथा हुत एव तिष्ठेत्तथाऽपर्यावर्तयन्नुत्तानमकुर्वञ्जुहोति । आशयमेव पुरस्तादुपरिष्ठाच्च प्रक्षिपति ।

यदि हुतः पर्यावर्तत वरे दत्ते स्रुचोऽग्रेण कल्पये-

त्प्रत्यादाय वा पुनर्जुहुयान्न पाणिनेत्येकेषाम् ।

आध्वर्यवे वरे दत्ते स्रुचोऽग्रेण समं कुर्याद्धस्तेन वाऽवदाय पुनर्जुहुयात्स्रुचा वेत्ये-
केषां पुनर्होम आश्रावणादिना ।

मधुश्च माधवश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपाल-
गभिर्जुहोति मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहेति वा ।

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः । शाखान्तरीयाः स्वाहाकारान्ता एव पठिताः । मासनामभि-
रित्यागामिभिस्तेन फल्गुनीपूर्णमासे दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्येति चित्रापूर्णमासे
दीक्षेरन्मुखं वा एतत्संवत्सरस्येत्युभयत्र संवत्सरप्रवृत्तिदर्शनान्मध्वादिसंज्ञाः फल्गुनं
चैत्रं वाऽऽरभ्य ज्ञेयाः ।

पृषदाज्येन नवानूयाजान्यजति ॥ २ ॥

पशौ कृतव्याख्यानम् । देवान्यजेति प्रथमम् । यज यजेत्युत्तरान् । त्रयस्त्रय एकै-
कस्य विकारा इति याजमाने वक्ष्यति । प्रथमाष्टमनवमानां प्राकृतत्वाद्धितीयादयः
क्रमेण त्रयाणां विकारा द्वौ द्वावैकैकस्य मान्त्रवर्णिकयो देवताः । देवतापदानां षष्ठ्य-
न्तानामन्तेऽहं देवयज्येत्यादि यथाप्रकृतिविकारं ज्ञेयम् ।

संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त
इति सूक्तवाकस्याऽऽशीष्णु होताऽनुवर्तयति ।

वैशेषिकमिदं दिव्यं धामाऽऽशास्त इत्येतस्मात्पूर्वं संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
इति होताऽनुवर्तयति दिव्यमित्यनुवृत्तं करोति ।

प्रहतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिहुत्य वाजिनेन प्रचरति ।

यत्र परिधिप्रहरणं तत्र सस्त्रावेणाभिहोम इति वक्तुमुक्तं प्रहतेष्वित्यादि । तेन
प्रहृत्य परिधिर्जुहोतीति वाजिनब्राह्मणेन न विरोधः । समिद्धोमस्य प्रहरणाङ्गत्वादि-
त्यर्थः । वाजिनयागस्यात्र काल इत्यर्थः ।

वाजिनपात्र उपस्तीर्य बर्हिषि विषिञ्चन्वा-

जिनं गृह्णाति पूरयित्वा नाभिघारयति ।

उत्कर आसादितं तस्मात्पात्रात्स्त्रुणेन गृह्णाति विषिञ्चन्स्कन्दयन्बर्हिषीति वैखा-
नसः । अन्तर्वेदीत्यापस्तम्बः । तेन वाजिनपात्रेऽन्तर्वेदि स्थिते पूरयतीत्यनेनोक्तं नाव-
दानधर्म इति पात्रपूरणं यावद्भवति तावद्गृह्णाति । अत्र याजमानं पञ्चहोता ।

वाजिभ्योऽनुब्रूहि वाजिनो यजेति संप्रेष्यति ।

यथाक्रमम् ।

ऊर्ध्वञ्जुरासीनो होताऽनवानं यजति ।

ऊर्ध्वजानुर्न पातितजानुः । तिष्ठतोर्ध्वजुत्वं मा भूदित्यासीन इत्युक्तम् । सर्वत्र
हौत्रकर्मरूपापनं याजुषहौत्राभिप्रायेणाऽऽर्ध्वयवकाण्डपठितत्वाद्वा व्याख्यानं श्रुतेः कृत-
मित्युक्तं न विस्मरणीयम् । अनुच्छेदसन्त्यजति याज्यापुरोनुवाक्ययोरर्ध्वैर्विरामम-
कृत्वेत्यर्थः ।

वषट्कृते विषिच्यमानया जुहोति ।

विषिच्यमानया स्तुतोपलक्षणं चमनस्यापि । चमसेन स्तुत्रा वा स्त्रावयज्जुहोतीति
बैखानसः । वाजिभ्य इदम् । वाजिनामहं देवयज्ययेन्द्रियात्री भूयासं जेमानमिति वा
दधिविकारत्वात् । अनुवषट्कृते तु स्विष्टकृद्याजमानं न भवत्विति त्रयाणां ह वै
हविषां स्विष्टकृते न समवद्यन्ति सोमस्य घर्मस्य वाजिनस्येत्यपस्तम्बोक्तश्रुतेः ।

वाजिनस्याग्ने वीहीत्यनुयजति ।

पूर्वदेव याजमानम् । अग्नय इदम् । वाजिनामहं देव० ।

वाजिनोद्रेकेण दिशः प्रतियजति यथा वसाहोमोद्रेकेण ।

नायमतिदेशः समानश्रुतित्वेन दर्शितमिति गुरुनिर्देशेनोक्तम् ।

समुपहूय सर्वे वाजिनं भक्षयन्त्यन्योन्यस्मिन्नुपहवमि-

च्छन्त उपह्वयस्वेत्यामन्त्रेण उपहूत इति प्रतिवचनः ।

आमन्त्रणप्रतिवचनाभ्यामन्योन्यस्मिन्नुपहवमिच्छन्तः कुर्वन्तो वाजिनमुपह्वयानु-
ज्ञाप्य वाजिनं भक्षयन्तीत्यर्थः । शेषमिति भरद्वाजापस्तम्बौ । तन्नेष्टम् । वाजिनमिति
निर्देशादुत्तरस्थमेव । मन्त्र इति शेषः । कर्मनामधेयेनेत्यापस्तम्बः । तेन होतरुपह्वय-
स्वेत्येवमन्येषामामन्त्रणं ब्रह्मन्ध्वर्योऽग्नीद्यजमानेत्यादि स्वव्यतिरेकेण होयम् । क्रमोऽ-
प्ययमेव भारद्वाजेनोक्तः । प्रतिवचनमुपहूत इत्येतावतैव । उपहूतोऽनुज्ञात इत्यर्थः ।

वाजिनां भक्षो अवतु वाजो अस्मान्नतः सिक्तममृतं
बलाय । स न इन्द्र इन्द्रियं द्रविणं दधातु मा रिषाम
वाजिनं भक्षयन्तस्तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य
मधुमत उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति भक्षयन्ति ।

प्रत्येकं मन्त्रः ।

यजमानः प्रथम उत्तमो वा ।

भक्षयतीति शेषः । प्रथम इत्यत्र तमारभ्योपहवोऽन्येषाम् ।

श्वोभूते पौर्णमासेनेष्ट्वादवसायानुदवसाय वा ।

प्रतिपदि पौर्णमासेनेष्ट्वा ततो गृहेभ्योऽन्यत्र तेष्वेव वा वक्ष्यमाणं कर्तव्यम् ।

प्रसूता देवेन सवित्रा दैव्या आप उन्दन्तु

दीर्घायुत्वाय वर्चस इति शिरोऽभ्युनत्ति ।

मन्त्रलिङ्गादाद्भिरुन्दन्ति क्लेदयन्तीत्यर्थोऽवगम्यते । तत उदिधातोः श्रम्बिकरण-
स्थस्यैतद्रूपमभिपूर्वस्याभ्युनत्तीति ।

ऋतमेव परमेष्ठ्यृतं नात्येति किञ्चनर्ते समुद्र आहित
 ऋते भूमिरियं श्रिताऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
 तप आक्रान्तमुष्णिहा शिरस्तपस्याहितं वैश्वानरस्य
 तेजसर्तेनास्य निवर्तये सत्येन परिवर्तये तपसाऽ-
 स्यानुवर्तये शिवेनास्योपवर्तये शग्मेनास्याभिवर्तय
 इति त्रेण्या शल्लयेक्षुशलाकया वा केशान्विनायन् ।

प्रीणि श्वेतानि यस्यां सा तथा शलली मृगविशेषो येन बाणैः स्वशरीराच्छूलाकारैः
 पिच्छैर्विमुक्तैः प्राणिनो विध्यन्ते तच्छूलाकारोऽवयवोऽपि शलली तादृश्येक्षुपत्रान्तः-
 शलाकया वा शिरोगतान्केशान्विनायन्विनीताक्रमान्कुर्वन् ।

लौहेन क्षुरेणौदुम्बरेण केशान्निवर्तयति ।

पूर्वोक्तमन्त्रेण निवर्तनलिङ्गेन निवर्तयति तूष्णीं विनायन्निवर्तनं छेदनं कतिपयाना-
 मेवाग्रे सर्वमिति विकल्पदर्शनात् । लोहं कालायसं तस्य विकारेण क्षुरेण ताम्रयुक्तेन
 लोहितायसेन निवर्तयत इति श्रुतेः । लोहितं ताम्र तेन युक्तमायसमिति श्रुत्यर्थः ।
 तद्वतमिति याजमानम् ।

वपति इमभृणि सर्वं वा वापयते ॥ ३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

वपति वापयतीति श्रुतिद्वयगतोऽनूदितो न मित्रार्थो नापि परस्मैपदात्मनेपदाणि-
 ष्योगैरन्योऽर्थोऽभिधीयते । शक्तोऽध्वर्युरेवाशक्तौ नापितौ वपति ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां पञ्चमे

चातुर्मास्यप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

इति वैश्वदेवपर्व ।

अथ पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेष्वाषाढ्यां श्रावण्यां वा वरुणप्रघासैर्यजते ।

आरम्भानुसारेण व्यवस्थया विकल्पः । चतुर्ष्वेव मासेषु व्यतीतेषु वरुण उत्तरे
 विहार आमिक्षाया देवता दक्षिणे मरुतस्त एव प्रकृष्टो घासो येषामिति करम्मभाक्त्वेन
 प्रघासशब्देनोक्ताः । प्रघास्यान्हवामह इति मन्त्रलिङ्गाच्च । ताभ्यां देवताभ्यामुभयवि-
 हारगतकर्मसमुदायो लक्षितस्तदेव नामधेयं ज्ञेयम् ।

तेषां वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः ।

यथा वैश्वदेवे पूर्वैष्टुरन्वाधानादिर्विधिरेवमत्रापि सायंदोहान्त एतद्वाह्यगान्येव पञ्च हविर्धोति ब्राह्मणेनातिदिष्टो व्याख्यातो वैश्वदेवकर्मणो यः कल्पः स वैश्वदेव एतत्तदतिदेशेनेत्यर्थः । तेषां वरुणप्रघासलक्षणानां कर्मणां पूर्वत्र समुदायमात्रं वाच्यमित्येकवचनमत्रोद्गूनावयवाः समुदायिनः सप्त बहुवचनान्तदेवतापदलक्षणा इति बहुवचनम् । उदवसायानुदवसायेति पूर्ववाट्टिकल्पेन ।

द्वावाहवनीयानुभयत्राऽऽवापः कृत्स्नमुत्तरे
विहारे तन्त्रं क्रियते तथा दक्षिणे ।

आहवनीय एक एवाऽऽधनेन साधित इति तस्यैव द्विस्थानावस्थित्या द्वित्वमाह । तेनाज्ये प्रणयनं विभज्य स्थापनम् । उत्तरेवेदिस्तत्संस्काराश्च न स्युः । न वाऽऽहवनीयवह्नितीय इति वाच्यम् । एकैवैव प्रातिपदिकेनोभयोर्मुख्यत्वावगतेः । प्रणयनकाले प्रणयत इति शेषः । आहवनीयास्तु प्रणयनपक्षे द्वौ भाविसंज्ञयाऽऽहवनीयावमुख्यावेव । अत्र प्रदर्शनं विहारद्वयकरणहेतुत्वरूपापनार्थम् । उभयत्राऽऽवाप उभयोराहवनीययोरावापः प्रधानयागो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तादृशं कृत्स्नं साङ्गमुत्तरे विहारे तन्त्रं कर्म करोतीत्यर्थः । न ह्यत्र विहारद्वयमस्ति । त्रेताग्न्यायतनानि शालाविहारः । नहुभयमुभयत्र साकल्येनास्ति । तस्मान्मुख्यं गार्हपत्यमवलम्ब्यैकविहार एवोत्तरदक्षिणार्धमागाम्यां विहारद्वयं वाच्यम् । न च गार्हपत्यस्याग्रे कृत एक उत्तरो भवति । कस्मादुत्तर इति ज्ञातुमशक्यत्वादक्षिणविहारस्याद्यापि स्थानानिर्देशात्परस्परपक्षेऽपि । तस्माद्विहारभागौ विहारौ तादृशमेव दक्षिणे विहार इत्यत्रापि संबध्यते । यः प्रधानस्यापि सोऽङ्गानां स देशः स कर्तेति द्वयोः प्रधानानां क्रियमाणत्वादग्निदेशकर्तृभेदादुभयत्राप्यङ्गानि कर्तव्यानीत्यर्थः । उभयत्र दक्षिण उत्तरे प्रक्रमयेते इति वक्तव्ये तथा दक्षिण इति निर्देशो येनाध्वर्युकृतेनैव प्रैषादिना तन्त्रेण सिद्धिस्तत्रोभयत्र मा भूदिति वक्तुं सादृश्यमतिदिष्टम् ।

अध्वर्युर्गार्हपत्यसंयुक्तानि ।

कर्माणीति शेषः । उभयोरपि विहारयोगार्हपत्यस्यैकत्वात्कर्तृभेदेऽपि वचनात्पत्नीसंयाजा अपीत्यर्थः । परार्थान्येकेनेति न्यायात्साधारणानीति वक्ष्यमाणत्वाद्न्वाधानपरिस्तरणे तु सकृदेव कर्तव्ये ते मुख्यत्वादध्वर्युणेति प्राप्ते सूत्रारम्भसामर्थ्यात्पत्नीसंयाजाः संपत्नीयहोमश्च । तर्ह्यध्वर्युर्गार्हपत्य इत्येवास्तु तन्त्रमित्यनुवर्तनीयमिति चेत् । कपालोपधानादि सर्वं च प्राप्नुयात्तन्मा भूदिति । तर्हि पत्नीसंयाजसंपत्नीयमेवम(वा)स्तु किमर्थं ज्ञानगौरवमिति चेत्, उच्यते—संयुक्तवचनेन यानि संयुक्तानि तान्यपि जैमिनिन्यायविशेषे सत्यपि वचनस्य पत्नीसंयाजसंपत्नीसंयाजात्मान्यप्यध्वर्युर्गार्हपत्येव कुर्यादि-

त्युक्तं वचनं वाजसनेयिनामथाध्वर्युरेव प्रतिपरेत्य पत्नीः संयाजयत्युपास्त एव प्रति-
प्रस्थातेति । संरत्नीयमपि पत्नी संयाजग्रहणेन गृह्यते । भरद्वाजोऽपि—अध्वर्युरेव पत्नी-
र्षाजयतीति । न्यायमताश्रयणेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तमुपयोः पत्नीसंयाजा इति ।

यानि साधारणानि ।

साधारणान्येकरूपाणि साधारणपदार्थस्य संबन्धीनि तानि चाध्वर्युरेव । तानि परिगणितानि कात्यायनेन—प्रणीतापत्नोसंनहनाग्निगन्धनाश्रुतप्रत्याश्रुतपैषयजमा वाचन-
होतृपदनवरणप्राशिन्नाङ्गुलिपर्वीञ्जनावान्तरेडाभागापराग्न्यवभृथात् प्रतिप्रस्थातेति । तत्र
गन्धनाग्निपराग्निहोमावभृथास्तु वचनादन्ये विभवादिति व्याख्यातमभिप्रेतैः ।

तन्त्रमङ्गानां हौत्रं तदध्वर्युः संप्रेष्यति ।

दृष्टोऽधिकः पूर्वस्मादि ग्रहणार्थत्वेनार्थान्धानि साधारणानि तत्र सकृत्कृतेनोभय-
पदार्थोपकारस्तन्त्रम् । अङ्गानां हौत्रः कर्म तन्त्रं सकृदेव विभवात् । अङ्गेति प्रधान-
हौत्रव्यावृत्त्यर्थं तत्र याज्याद्यन्यत्वादसंभवात्तन्त्रस्य । तदध्वर्युरेव संप्रेष्यति न प्रति-
प्रस्थाता । प्रधानं प्रतिप्रस्थाताऽपि । यः प्रैषाहृतसंस्कारस्तस्यैकस्यैव तत्कार्यमप्येक-
मेवातस्तस्य प्रैषस्य कृतत्वान्नान्येन कृतस्यापेक्षा । प्रधानाभिशाव्युत्पादनार्थं तन्त्रमङ्गा-
नामित्युक्तं तत्र क्रमभावगृथग्देवताप्रकाशपुरोनुवाकयायाज्ययोः प्रतिप्रस्थातैव ।

एकवदग्निसंयुक्तानि ।

अग्निराहवनीयः । तत्संयुक्तानि वाचकानि एकपदानि प्रयोक्तव्यानीति शेषः । एक
एकोऽर्थः प्रतिपाद्यत्वेन विद्यते यस्मिन्कर्मणि तत्तथा, कृतविशेषणं नपुंसकलिङ्गं,
हौत्रे तन्त्रेण प्रैषो यत्र प्राप्तस्तत्राग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यत्राग्निद्वयविषयत्वदुष्-
यामिधानायाग्निभ्यामिति प्राप्त उक्तमेकवदिति । एक एवाप्यत्रेत्युक्तं तस्य
द्विस्थानावस्थितत्वेऽप्येकत्वंमेवेत्यर्थः ।

पर्यायभूतान्यपि तद्वाचकानि सर्वत्रैकत्वयुक्तानि प्रैषाण्याह—

सामिधेनीष्वग्निप्रणयनेऽग्निसंमार्जने च ।

प्रथम उदाहरणे प्रसङ्गाद्धौत्रतन्त्रे चाग्नीत्प्रैषमात्रे तृतीयम् । एकवदिति त्रयसाधारणं
प्रणयनोदाहरणस्य प्राथम्येऽपि भरद्वाजोदाहृतस्याग्निभ्यां समिध्यमानाभ्यामनुब्रूहीत्ये-
वमग्निसंमार्जन इत्यस्याऽऽदौ बुद्धिस्थस्य निराकरणतया प्रथममुदाहृतम् । न्यायसूत्र-
मिदम् । तेन सामिधेनीष्विति वचनात्सामिधेनीविषये सर्वत्र । तत्र नैर्ममूहेदिति
प्रतिषेधोऽप्यनुगृहीतः । प्र वो वाजा इत्यादावग्निपदं नोह्यं द्विवचनान्तत्वेनेत्यपि ।
याजमाने च समिद्धो अग्निरित्यादौ चोदाहरणत्वम् । द्वितीयोदाहरणेऽग्नये प्रणीयमानाय

प्र देवं देव्या इत्यादावित्यपि ज्ञेयम् । नचाग्ने वाजनिदित्यत्रापि प्राप्तिरिति उभयत्र सकृत्कर्तुमशक्यत्वात् । प्रदेशभेदान्मन्त्रावृत्तिश्च ।

उभौ ब्रह्माणमामन्त्रयेते द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति ।

उभावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्येवंप्रकारेण । अत्रायमाशयः—यद्यपि ब्रह्माऽध्वर्युणाऽऽमन्त्रित उभावपि प्रसवेनानुजानाति तथाऽपि अध्वर्युः कथं भविष्य-
त्क्रियाकर्तारं प्रत्यङ्गाश्रावणमेकमेव प्रेर्यत्वेनोपस्थापयेत् पुरुषैकवचनेन । तत्र प्रोक्षेत्येव प्रसवः स्यादुभयोर्न स्यात् । अथ प्रोक्षिष्याव इत्येवमामन्त्रयेते तथा च स चाहं चेत्यावां प्रोक्षिष्याव इत्येव स्यात्तत्रास्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यप्युत्तम-
पुरुषविधानम् । तत्र द्विवचनेन सर्वादीनां यत्परं तच्छिष्यत इति परांचप्र(राक्प्र)त्य-
क्त्वेन द्वयोरभिधानेऽपि परस्मिन्प्रत्यक्त्वमारोप्योत्तमपुरुषद्विवचनप्रयोगं कुर्यात् ।
यच्चाऽऽहुरन्योऽपि प्रत्यक्त्वेन वक्तुं न शक्यते तस्मान्मुख्येनैव प्रत्यक्त्वेन स्वं स्वमा-
त्मानमभिदधात्येकवचनेन । ततश्च नोहोऽपि । वैदिकेनैव पदेनाऽऽमन्त्रणमपि सिध्य-
तीति द्वावपि ब्रह्माणमामन्त्रयेते । द्विवद्ब्रह्माऽनुजानाति । प्रणयतं यज्ञं देवता वर्धयत-
मेता ंधत्तमित्यादिसंज्ञामेनैव युगपत्क्रिययोरुभावप्यनुजानाति । समानन्यायानामुपलक्षण-
मेतत् । निर्वपस्यामौति निर्वपतम् । अगतम् ।

यत्राग्नी प्रणेष्यन्तौ भवतस्तस्मिन्देशे समे प्राची
वेदी कुरुतो ब्यङ्गुलेन त्र्यङ्गुलेन चतुरङ्गुलेन
पृथमात्रेण वा श्रोण्यसेष्वसंभिन्ने भवतः ।

परिभाष्येदानीं वैश्वदेवाद्विशेषमाह गार्हपत्यात्पूर्ववदेवाग्निप्रणयने प्राप्तेऽपवादः
प्रणयनकाले यत्र देशोऽष्टादिप्रक्रमेषु मध्ये येन प्रमाणेनाग्नी प्रणेष्याव इत्येवंकृतसं-
कल्पौ स्यातां तेन मानेन तस्मिन्देशे तं देशमभिव्याप्य वेदी कुरुत इति संबन्धः ।
नह्येकस्मिन्देशे वेदिद्वयं कर्तुं शक्यम् । तथा प्रणयनं प्राचीनमेवातिदेशेन प्राप्तं तत्र
मुख्यं संभवति द्वयोराहवनीययोरेकत्र तस्मान्मुख्याद्गार्हपत्यात्प्राचीन एकस्मिन्नेव देशे
विभ.गौ कृत्वा यथासंभवं वेदी कुरुतः । न चैक एव मुख्योऽन्यस्त्वमुख्य इति । मुख्य-
गौणप्रदेशयोरेकत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । वैश्वदेवे हि प्रकृतावेदिरायतनं चात्रोत्तरवि-
हार उत्तरवेदिर्दक्षिणे चाऽऽयतनं तदुभयं वेद्योर्मध्य एव प्राप्तमतस्तयोरकरणे तत्र संभ-
वतीति वेदिकरणमादौ प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिवादिति वक्तव्ये तस्मिन्निति तद्देशसमीपे कर्तव्ये
तत्र दक्षिणोत्तरविहारद्वयव्यवहारसिद्ध्यर्थम् । आहवनीययोरायतनं तु प्रकृतौ यद्यपि
पुरस्ताद्वेदेर्दृष्टं तथाऽप्यत्र पाशुकप्रणयनं प्रणीताग्रेत्तरवेद्यामेव प्रतिष्ठापनं प्राप्तं तत्रोत्त-

रस्यां वेद्यामुत्तरवेदिमुपवपतीति श्रुतेर्दक्षिणस्यां पारिसंख्यातोत्तरवेदिस्तदा यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्ध इत्युक्तन्यायेन नोत्तरवेदिधर्माणां वित्तादीनां निवृत्तिवद्वेद्याः करणमपि निवर्तते तदर्थमुक्तं समे प्राची, इति । दैर्घ्येण प्राग्भागसमास्या च समे तत्राऽऽयतनं यदि पुरस्तात्क्रियेत तदा गार्हपत्यस्य तावदन्तरालमुत्तराहवनीयस्य ततोऽधिकं दक्षिणाहवनीयस्य स्यादिति मुख्यो दक्षिणोत्तरभावोऽपि न स्याद्द्वयोराहवनीययोस्तस्माद्वेद्यामेवाऽऽयतनमुत्तरवेद्याः पश्चिमतिरश्चीनरेखासमपश्चिमतिरश्चीनरेखमायतनं कुर्यादित एव समान्तरालसिद्ध्यर्थं द्वयोर्वेद्योर्गार्हपत्यान्मुख्यप्राक्त्वासंभवात्किंचिद्दक्षिणोत्तरदेशभागश्रयणेन करणं युक्तमेवं च बाहुसंस्तवोऽप्युपपन्नो भवति । तस्मादग्न्योः प्रणयनमप्यष्टादिप्रक्रमैः किंचिदुभयतस्तिर्यगेव । न च दक्षिणवेदिरायतनात्पश्चादपि कर्तुं शक्यते प्रकृतदेशसिद्ध्यर्थमिति वाच्यम् । पृथमात्राद्वेदी असंभिन्ने भयतस्तस्मात्पृथमात्रं व्यस्ताविति ब्राह्मणमनुसृत्य श्रोण्योरंसयोश्च द्यङ्गुलेनेत्याद्यन्तरालमुक्तं तत्समा श्रोण्यंसेषु स्यान्नान्यथेति दर्शयितुं तस्मिन्देशे समे प्राची, इति चोक्तम् । द्यङ्गुलादिप्रमाणेन परस्परमसंभिन्ने असंश्लिष्टे कर्तव्ये । पृथस्तु व्याख्यातस्त्रयोदशाङ्गुलः । श्रोण्यंसाश्लेषेण द्वे पाशुक्यौ दक्षिणा दार्शिक्युत्तरा पाशुकीति बौधायनवैखानसाद्युक्तमनभिमतमिति दर्शितम् । पूर्वावाहवनीयावित्युक्तं तत्र गार्हपत्यात्प्रणयने तत्र स्थित आहवनीयो द्वेधा कार्यः । आहवनीयात्प्रणयनेऽपि पशुबन्धवदेकस्याऽऽहवनीयकार्यकरस्य प्राप्तौ तस्यैव द्वेधा करणं विधीयते । अस्ति च वरुणप्रघासेषु प्रस्थद्वयं यद्गार्हपत्यादाहवनीयाच्च प्रणयनं सूत्रान्तरेषु तथा दर्शनात् । आचार्यस्य तद्वयमिष्टं, कृतमिति तु न भूतनिर्देशोऽपि तु वर्तमाननिर्देशः । तेन यत्राग्नी प्रणेप्यन्ताविति वचनात्प्रणयनान्याश्रयत्वेन वेदिकरणमुक्तम् । अजस्ते प्रणयनाभावाद्वेदी उत्तरवेदिश्च बाधिता एव । पशुबन्धवच्चापूर्वं प्रणयनं विधीयते तदभावे कर्मत्रैगुण्यं स्यात् । न च द्वाराभावाद्वाधेऽपि न दोष इति अपूर्वं प्रणयनं पशुबन्धवदाहवनीयात्प्राप्तं तत्र न द्वाराभावः । न्यायविशारदा भट्टाचार्या अप्याहुस्तथा वचनमुदाहरन्तः । यदपि गार्हपत्यात्प्रणयनं नाऽऽपस्तम्बेनोक्तं तदनुगृहीतं शबरस्वामिना तदपि शास्त्रान्तरादेव । तस्मादुभयमप्यस्माकमिष्टम् ।

यदध्वर्युः करोति तत्प्रतिप्रस्थाता करोति ।

अत्र कृतानुकरः प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनबौधायनाभ्यामुक्तं तत्कर्मभावित्वे कर्मणामुभौ ब्रह्माणमामन्त्रयेते इत्याद्युक्तं स्यादतः कृतानुकरणं प्रतिप्रस्थातुः पूर्वकालकर्तृत्वपरिसंख्यानार्थमुक्तं यदेव कर्माध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाताऽपि नतु स्वयं स्वेच्छया पूर्वं वा पश्चाद्वा कुर्यादित्यर्थः । एतस्य बाधो वचनादेव तत्र तत्र वक्ष्यते ।

उत्तरे विहारेऽध्वर्युः कर्माणि करोति दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता ।

नियमस्य पूर्वमनुक्तत्वादत्र नियम्यते । स्पष्टम् ।

दक्षिणस्या वेदेरुत्तरस्याः श्रोणेरुत्तरस्या वेदे-
दक्षिणम५म५ स्फयेनैकस्फयामनुसंभिनात्ति ।

दक्षिणविहारवेदेरुत्तरश्रोणिमारभ्योत्तरवेदेर्दक्षिणांसपर्यन्तं स्फयेन कृतामेकस्फयामे-
करेखाम् । अनुस्तृतीयार्थे । रेखया वेदिद्वयविश्लेषमध्वर्युरेव करोति । अत्र वेदिकरणं
तूष्णीं मानेन संनामान्तमेवाक्तम् । न संभार्जनाद्यपि, समान उत्कर इत्यनन्तरमेवा-
गिधास्यमानत्वान् । अतः संनामान्ते कृते स्फयेनानुसंभिद्य पश्चाद्वेदौ कृत्वा वेदी
कुरुत इत्यर्थः ।

तदेव दर्शयति—

समान उत्करो ब्रह्मा होताऽऽग्नीध्रश्च ।

चातुर्मास्यानां यज्ञकनोः पञ्चर्त्विज इति वचनान्नोभयत्र ब्रह्मादयोऽन्येऽन्ये पञ्चम-
प्रतिप्रस्थातैव । उत्करस्यावकाशाभावः कुत्तरत एवैकः । द्विपदे पारिमिते चेति मानान्त-
रेणापि यानि साधारणानीत्युक्तमेवाध्वर्युकृत एवामयोः ।

अग्नेणोत्तरं विहारं प्रतिप्रस्थातोत्कराय संचर-
ति (* यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्कृत्वा) ।

स्पष्टम् ।

उत्तरवेद्याः कल्पेनोत्तरस्यामुत्तरवेदिं करोति ।

उत्तरवेद्याः कल्पेन विधिना निरुद्ध उक्तेनोत्तरविहारवेद्यामेव न दक्षिणविहारवेद्या
करोनीत्यर्थः । तत्रायं प्रयोगः—यजमाने दक्षिणविहारं दक्षिणेन स्थिते सति उमौ
स्त्रीयां स्त्रीयां वेदिं कुरुतः । वेदेन संमूज्यमानयोर्यजमानः सकृदेव वेदेन वेदिं बृहती-
मित्यादि करोति संसृष्टद्रव्यस्यैकत्वान्नोहः । प्रदेशभेदे सत्यपि याजमाने वेदिमित्येता-
वतैव निर्देशान् । संसर्गेषु चार्थस्यास्थिरपरिमाणत्वादिति मीमांसकाः । तस्माज्जात्यभिप्रा-
येणैकत्वोपपत्तौ सत्यां नाऽऽगमपठनाद्य ऊहेन कार्यः । प्रायोगिकाः कुर्वन्ति च । एव-
मन्यत्राग्नीमां नराः प्रोक्षणीरासादय गां दोहावित्रे रज्जुमित्येतस्योच्चारणमात्रेण विभ-
वान्नोभयोः । आग्नीध्रः स्तम्बयजुरुभयमभिगृह्णाति । ऋतमसीति पूर्वपरिग्राहौ ।
यदुद्धन्ता बृहस्पत इत्यादि याजमानमनूहेन । एवं कृते सत्युत्तरवेद्यामुत्तरवेदिः शम्या-
दानादिनोत्तरवेदिचास्वाखविमाननिवपनादिसंछादनात्पूर्वं कृत्वा ।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतपाठः केवलमूत्रपुस्तकस्थः ।

१ घ. ■. ज. झ. ञ. ड. 'रो होता ब्रह्माऽऽग्नी° ।

उभयत्र संभाराः पाशुकमग्निप्रणयनम् ।

दक्षिणायतनेऽपि संभारान्वक्तुमुक्तमुभयत्रेति । उभयत्र पाशुकं प्रणयनमित्यपि संवध्यते । प्रणयनप्रकारस्तु गार्हपत्येऽग्निप्रणयनानीत्यादि विभज्येधममुभौ प्रणयतो नोद्यतहोमो नित्यधार्थेऽपि चाऽऽहवनीयादेव प्रणयनम् ।

अग्नीनन्वाधाय ।

उभौ गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अध्वर्युरेवाविकृतं सर्वं याजमानं च ।

आमिक्षयोर्वत्सानपाकुरुतो मारुत्यै प्रतिप्रस्थाताऽ-
ध्वर्युर्वारुण्यै सायंदोहस्याऽऽवृता दधिनी कुरुतः ।

शाखाहरणादिविधिना मारुत्या यागस्य पूर्वभावित्वात्पूर्वं प्रतिप्रस्थाता वत्सानपाक-
रोतीत्युक्तम् । वैश्वदेवेन कलय इत्युक्तेऽपि पुनः सायंदोहस्येत्यादिपुनर्विधानं सद्यस्का-
लाऽऽमिक्षेति केषांचित्सूत्रकाराणां मतं तन्मा भूदित्येवमर्थं दधिनी कुरुत इत्युक्तम् । अत्र
शुद्धा अपः० शतं मरुद्मयः । शतं वरुणायेत्येवमन्यत्र । उपवेषोऽसि । एता आचरन्ति ।
अप्रत्नः सा० कामधुसः० बहू० दुग्धे० सोमेन त्वा० इन्द्रस्य त्वा० । एवमष्टौ मन्त्रास्त-
त्तद्विभक्त्यन्ताभ्यां मरुद्भरणपदाम्बामूह्याः । यवागूच्छेवणं विभज्याऽऽतश्च्योपरि
निधानं परित्तरणानि गार्हपत्यदक्षिणाग्नेरध्वर्युरेव श्रो भूने कर्मणे वां यज्ञस्येत्यादि-
कमुभौ ब्रह्मयजमानासने अध्वर्युरेव दक्षिणेन दक्षिणविहारम् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुक्तः
श्वनीनयः स्तुवो भवन्ति ॥ ४ ॥ हिरण्मय्यो वा ।

यथार्थमौषधसान्नाय्यपात्राणीत्यर्थः । शम्पा वृक्षस्य रजतस्य सुवर्णस्य वा स्तुवस-
हिताः स्तुवः । दक्षिणविहारस्येति भरद्वाजः । उभयत्रेति बौधायनः । अविशेषादुभ-
यत्रेत्येव सूत्रार्थः । स्तुवां ग्रहणात्स्तुवस्यापि ग्रहणमुक्तमेव । उत्तरस्मिन्वाग्नी प्रणीता
आसादयत इति भरद्वाजः । कात्यायनेन तु साधारणत्वादध्वर्युरेवेत्युक्तम् । तत्र
साधारणतापक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । प्रणीताप्रणयनमदृष्टार्थतया विभजति तन्नामित्यु-
क्तम् । अग्निमाध्यं हि यत्र प्रधानं तत्राङ्गानीति नियमात् तन्त्रता । न चैता अग्नि-
साध्या दृष्टार्थतयाऽप्यध्वर्युसंस्कृता उभयत्र विनियोज्यन्ते । अतो ब्रह्मज्ञप इत्यध्वर्यु-
रेव । ब्रह्माऽप्यविकृतमेवानुजानाति । कस्त्वेत्यन्तं याजमानमविकृतम् । यथार्थं
पात्राणीति वचनादैषधपात्राण्यपि पृथगेव । स्फयादीनि प्राकृतेभ्योऽन्यान्येव तत्तद्वृ-
क्षजानि ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युः पञ्च संचराणि
निरुप्यैन्द्राग्रपेकादशकपालं निर्वपति ।

आग्नेयादीनि पूर्वोक्तान्येवात्र संचारितानि निरुप्य वैशेषिकमैन्द्राग्रं निर्वपति ।

मारुत्यै मेष्यै प्रतिप्रस्थाता यवान्निर्वपति ।

मेषीप्रतिकृतये यवानां निर्वापो नियम्यते । मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि स्वशूर्प एव ।

अध्वर्युर्वारुणं मेषं निरुप्य कायमेककपालं निर्वपति ।

यवानेव मेषार्थम् । मेषमेषीप्रकृतिभ्यां यवान्निर्वपतीति भरद्वाजः । अध्वर्युर्वारुणाय
मेषाय यवान्निरुप्येति वैरवानसः । कायस्तु ब्रीहीणामेव । निरुप्य निर्वपतीति पृथगा-
रम्भसामर्थ्यात् । नानाबीजधर्मेणाध्वर्युः ।

मेषप्रतिकृत्योर्यवनियमादन्येषां ब्रीहिनियमो मा भूदिति दर्शयति—

सर्वे वा यवा भवन्ति ।

ब्रीहिनियमोऽन्येषां नास्ति यथाप्राप्तविकल्प एवेत्यर्थः ।

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्यावहन्ति ।

तेषां शुष्काणामवहननं न भवतीति यस्मिन्कर्स्मिश्चिदुद्रेके प्राप्ते प्रोक्षणीशेष-
णेति नियमः ।

ऐन्द्राग्रपर्यन्तेषूपहितेषु प्रतिप्रस्थाता दक्षिणार्धे गार्ह-
पत्यस्यैकादश द्वादश वा कपालान्युपदधाति ।

दक्षिणार्धे दक्षिणभाग ऐन्द्राग्रधर्मेण ।

अष्टौ मेषस्योपधायाध्वर्युः कायस्योपदधाति ।

दक्षिणार्धनिवृत्तय उपधायोपदधातित्युक्तम् ।

प्रातर्दोहस्याऽऽवृता प्रातर्दोहौ दोह-

यत आमिक्षे कुरुतो यथा पुरस्तात् ।

अतिदेशप्राप्तेऽनेकानि वचनानि प्रापकाणि सूत्रान्तरे सद्यस्कालाऽऽमिक्षा लौकि-
केन दध्नेत्याद्युक्तनिरासार्थानि । यथा पुरस्ताद्वैश्वदेव्यामिक्षावत् ।

ऐन्द्राग्रपर्यन्तेष्वधिश्रितेषु मेषप्रतिकृती कुरुतः ।

मेषीसदृशाकृतिं निरुक्तानां यवानां संयुतानां पिष्टानां प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युस्तथैव
मेषप्रतिकृतिम् । एकबीजे त्वत्र विभागः ।

मारुतीं मेषीं प्रतिप्रस्थाता करोत्यध्वर्युर्वारुणं मेष-

स्त्रीव्यञ्जनानि स्त्रियाः करोति पुंव्यञ्जनानि पुंसः ।

एते सूत्रे पूर्वव्याख्यानार्थे । स्त्रीव्यञ्जनानि योनिस्तनाः । पुंव्यञ्जनानि शिश्रुवृषण-
कूर्चाः ।

एकादशसु द्वादशसु वा कपालेषु प्रतिप्रस्थाता मेषीमधिश्र-
यत्यष्टसु मेषमधिश्रित्याध्वर्युः कायमेककपालमधिश्रयति ।

विविच्य विविच्य विधानं तु केचित्कपालोपधानानन्तरं दोहमात्रमाहुरामिक्षाकर-
णमधिश्रयणानन्तरं केचिदधिश्रयणानन्तरमेव दोहामिक्षा इत्याद्यनेकक्रमदर्शनव्यावृ-
त्त्यर्थम् ।

कुम्भीपाक्यौ वा मेषौ भवतः ।

कुम्भ्योः पाक्यौ पचनीयौ मेषौ मेषश्च भवतः । अत्र कपालानां स्थाने कुम्भयोर्विधानं
मा भूदिति कपालोपधानसमये नोक्तं कुम्भ्यौ वोपधत्त इति स्थाल्यां कपालधर्मा इत्युक्तं
तदपि मा भूदिति कुम्भीपाक्यावित्युक्तमिति माति । तत्रावश्यं भवितव्यं धर्मैः प्रदेय-
द्रव्यत्वेन निर्वापादेः कृतत्वादतोऽन्वस्मिन्द्रव्येण तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मादेश इत्यु-
क्तत्वात् । यथा चरोः प्रसिद्धा स्थाली प्राप्ता तथाऽत्र श्रुत्या कुम्भी प्राप्तेति दर्श-
यितुमेव श्रुतिरेव दर्शिता । तथा पिष्टेषूक्षीणास्तप्ताः प्रणीताः प्रकृताः प्रयोजिता
अत्र पाकार्थमपि पुनः प्राप्नुवन्तीत्यन्याभिरद्भिः श्रपणं चरुवदेवोपधानौदिना कर्तव्यं
श्रुतौ कपालैः सह विकल्पानभिधानात्पाकमात्रविधानेन तद्धर्मा उन्नेया इतिप्रदर्शनार्थ-
मेवमुक्तम् ।

अन्येषां लौकिकानामापेषाणा-

मीषदुपतप्तानां यवानां करम्भ-

पात्राणि कुरुतो यजमानः पत्नी च ।

शमीकरीराणि करम्भस्तदाऽऽधारभूतानि पात्राणि तानि यवानामेवाऽऽपस्तम्बमार-
द्धानोक्तेः । यवांश्च तूष्णींकृत्य पिष्ट्वा पश्चात्किंचिदुत्तप्तानि दक्षिणाग्नौ तथा वाजसने-
यिब्राह्मणं तेषां पात्राणि दंपती कुरुतः । लौकिकग्रहणेन सिद्धान्त्येव ग्राह्याणि ।

यावन्तो यजमानस्य प्रेष्यामात्याः

सस्त्रीकास्तत एकाधिकानि ।

प्रेष्याश्च तेऽमात्याश्च भृत्यपुत्रपौत्रशिष्यादयः सस्त्रीकाः पुत्रपौत्रा इति मार-
द्धानः । तत्संख्यातोऽधिकमेकं येषां तावन्तीत्यर्थः । सर्वथा तदभावे त्रीण्येवोक्तानि
कात्यायनेन ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संमेषेण प्रतिपद्यत

आज्येन दध्ना चोदेहीति संमेषस्यान्तःसंनमतः ।

नच यानि साधारणानीत्यनेनाध्वर्युरेव संमेष्यतीति वाच्यम् । आत्मैवात्र संस्कार्य
इत्युक्तमतो भवति प्रत्येकम् । स्पष्टमन्यत् ।

आषाढ्यां यथा फाल्गुन्यामेवं पृषदाज्यं गृहीतः ।

गतार्थम् ।

श्रावण्यां तु सकृदाज्यस्योपस्तीर्य द्वि-
र्दधि गृहीत्वा सकृदाज्येनाभिघारयतः ।

स्पष्टम् ।

उद्भासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राम्रपर्यन्तेष्वलंकृतेष्वनैडकीभिरूर्णा-
भिर्मेषप्रतिकृती लोमशो कृतस्नास्या-
स्वविद्यमानासु कुशोर्णानि श्लेषयतः ।

तथा वाजसनेयिब्राह्मणेऽभिहितं च । एककपालं पूरयति ।

मारुत्यां मेषमवदधाति वारुण्यां मेषीम् ॥ ५ ॥

आमिक्षयोर्नध्येऽवधत्तो व्यत्ययेन ।

उत्तरस्यां वेद्यमन्यानि हवींश्चि सादयति
दक्षिणायां मारुतीं करम्भपात्राणि च ।

सर्वाण्याज्यपृषदाज्यानि दक्षिणविहारोपयुक्तान्यपि हवींष्युत्तरवेद्यामेवाऽऽसादय-
त्यध्वर्युरेवैकवचनादन्यस्यामेकां मारुतीमामिक्षामेव करम्भपात्राणि च प्रतिप्रस्थाता
वाजिनमुत्कर उभावासाद्य ।

आसाद्य मेषप्रतिकृती विपग्निहरतो मारु-
त्यां मेषीमवदधाति वारुण्यां मेषम् ।

क्रमप्राप्तेऽपि पुनरासाद्येति वचनं य आसादयति स एव ततो गृहीत्वाऽन्यस्या-
मामिक्षायां व्यत्ययेनावदधाति । स्पष्टमन्यत् ।

तयोः परःशतानि परःसहस्राणि वा शमीपर्ण-
करीराण्युपवपतः करम्भपात्रेषु चाऽऽवपति ।

मेषयोः पुरस्ताद्भक्षार्थमुभौ तान्येव ।

निर्मन्थ्यस्याऽऽवृता निर्मन्थ्येन प्रचरतः ।

पशुबन्धोक्तेन निर्मन्थ्यस्य विधिना निर्मन्थ्येनेति चैकवचनाभ्यामेक एव निर्मन्थ्यः ।
शाखान्तरवचनान्नतु साधारणत्वादिति भावः । तदुक्तं कात्यायनेन मन्थनमात्रमध्वर्यो-
रेवेति दर्शितं पश्चाद्विभज्योभौ प्रचरतो द्विवचनात्प्राप्तेऽध्वर्योरेव प्रचार इति भारद्वा-
जेनोक्तं प्रत्युत निर्मन्थ्यौ द्वावित्यापस्तम्बोक्तं च ।

वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः संप्रेषयति ।

अध्वर्युरेवानुहेनेत्युक्तं साधारणत्वात्प्रैवरं वाऽऽग्नीध्रसंप्रेषश्चेत्युक्तम् ।

संसृष्ट उत्तरेऽग्नावसंसृष्टे दक्षिणे प्रतिप्रस्थाता
पत्नीं पृच्छति पत्नि कति ते जारा इति सा
यावतः प्रब्रूयात्तान्वरुणो गृह्णात्विति निर्दिशति
यज्जारः सन्तं न प्रब्रूयात्प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् ।

पत्नीसमीपं गत्वा प्रतिप्रस्थाता तां पृच्छति कति ते जारा इति मर्तृव्यतिरिक्ता-
स्तस्यां मैथुनेन संसृष्टास्तान्वरुणो गृह्णात्वित्यध्वर्युरेवाग्ने पुनः प्रतिप्रस्थातृग्रहणात् ।
जारैकत्वद्वित्वयोस्तं ताविति वक्तुमुक्तं सा यावत इति । सति जारे यदि न कथयेत्तार्हं
तस्या प्रियं ज्ञातिं गोत्रजं रुन्ध्याद्याध्यादिना वरुणोऽवरोधं कुर्यात् । अविद्यमाने न
सन्ति जारा इति प्रब्रूयात्तदा तानिति नास्ति । जारकथने तु तेनैव प्रायश्चित्तमिति
केचित् । कर्मान्ते कार्यमित्यन्ये ।

प्रघास्यान्हवामह इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति ।

स्पष्टम् । सजोषस इत्यन्तः ।

ऐषीके शूर्पे करम्भपात्राण्युत्तानि पत्नी शीर्ष-
आधि निधायान्तरा वेदी गत्वाऽग्नेण दक्षिण-
मग्निं प्रत्यश्चाववतिष्ठेते यजमानः पत्नी च ।

उत्तरेण विहारमग्नेणोत्तराहवनीयमन्तरेण च वेदी गत्वा पूर्वमेवासाऽऽदितानि
करम्भपात्राण्यैषीके शूर्पे उत्तानि तानि सह शूर्पेण शीर्षिणं स्थापयित्वाऽन्तरा वेदी
दक्षिणाहवनीयस्याग्नेण गत्वा दंपती तत्र प्रत्यङ्मुखाववतिष्ठेते ।

मो घू ण इति यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह यद्ग्राम
इत्युभौ संनिगद्य शूर्पेण दक्षिणेऽग्नौ जुहुतः ।

तिष्ठन्नेव पुरोनुवाक्याधर्मेण मो घू ण इति । गीरित्यन्तः । पुरोनुवाक्यामन्वाह तत
उभौ दंपती यद्ग्राम इत्यादि स्वाहान्तमुक्त्वाऽन्तेनोभावपि जुहुतः । प्रघास्या मरुतो
देवता । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वा जुहोत्यन्वारभेते इतरौ ।

मन्त्रावपि पठित्वाऽध्वर्युरेव जुहोति दंपती अन्वारभेते ।

अक्रन्कर्म कर्मकृत इति विपरायन्तौ जपतः ।

मुदानव इत्यन्तं व्यत्ययेन स्वं लोकं यथेतं प्रतिपठन्तौ गच्छतः ।

समाष्टि दक्षिणमग्निम् ।

पूर्वमसंमृष्टमिदानीं समाष्ट्यर्घ्याग्निः ।

ऐन्द्राग्नपर्यन्तैः प्रचरिते ।

आधारादितन्त्रमाग्न्यभागान्तमुभयोराम्नेषादिकमध्वर्योस्तस्मिन्नेन्द्राग्नपुरोडाशप्रचारान्ते सति, तावत्क्षुक्पाणिरास्ते प्रतिप्रस्थातेति कात्यायनः ।

प्रतिप्रस्थाता मारुत्याः पूर्वेण सहावदानेन

कृत्स्नां मेषीमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

पूर्वमुक्तान्वेषोसरावदानेन सहावदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

अध्वर्युर्वारुण्याः पूर्वेण सहावदानेन कृत्स्नं

मेषमवद्यत्युत्तरेण शमीपर्णकरीराणि ।

अवदाय प्रचरतीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्राऽऽमिक्षयोः सांनार्यविकारत्वाद्याजमानं सांनार्यवदेव । भाष्यकृता तु वैश्वदेव्यामिक्षाविकारत्वान्मरुतामहं देवयज्यया प्राणैः सायुज्यं गमेयमित्येवं वारण्यामपीत्युक्तं तद्वहुभाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । नहि दर्शादेवानुमन्त्रणप्राप्तौ विकृतेरनुमन्त्रणं ग्रहीतुं शक्यम् । न च तत्स्था धर्म आमिक्षाया वैश्वदेव्यास्तत्प्रकरणेऽनधीतत्वाद्विशेषां देवानामिति मन्त्रस्य । स हि मन्त्रोऽनारभ्याधीतो यत्र विश्वे देवा देवतास्तत्राऽऽमिक्षायां चरावाज्यहविषि वा प्राप्नुयाल्लिङ्गेन । ततस्तु वैश्वदेवचरौ यदुक्तमग्नीषोमानुमन्त्रणं तदप्ययुक्तम् । आनुमानिकाद्वाक्यालिङ्गस्य बलीयस्त्वात् । एवं च वैश्वदेवहविर्मात्रस्य मन्त्रो न वैश्वदेव्यामिक्षाया एव स्वधर्म इति नाऽऽमिक्षान्तरेषु तस्यातिदेशः । किंच भरद्वाजेनोक्तमाप्रयणेष्टावेव वैश्वदेवचरौ विश्वेषां दे० प्राणैरित्यादि, तस्मिन्नेककपाले द्यावापृथिव्योरित्यादि । ततः पुनराहाथो एवात ऊर्ध्वं वैश्वदेव्यपृथिव्यानामनुमन्त्रयेदिति । तथाचैते देवताप्रयुक्ता एव मन्त्रा नान्यदेवताकहविरन्तरं प्राप्नुवन्ति । तस्मात्तस्याप्यनुमन्त्रणं न द्यावापृथिव्यादीत्यपि सिद्धम् । तच्च कस्याहं दे० ज्ञाद इदमेव । कात्यायनेऽप्येवमेव सूत्रे ।

प्रकृतमनुसरामि—

कायानुब्रूहि कं यजेति ॥ ६ ॥ एककपाले संप्रेष्यति ।

शाखान्तरीया श्रुतिरियं प्रायेण देवतानिर्णय उदाहृताऽन्यथाऽपि निर्वपि एव ब्रूयात् । सर्वनामाऽपि सर्वशब्दो देवतावाच्यस्ति कस्मै स्वाहेत्यादिदर्शनात् । तदर्थं काय जुष्टमित्येव ज्ञेयमिति दर्शितम् । कस्याहं दे० ज्ञाद इत्येतदनुमन्त्रणम् ।

नभश्च नभस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालम-
भिजुहोति नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेति वा ।

मासनामभिरित्यनेन सर्वत्राऽऽन्तरालिकपर्वणां मासा एव देवतात्वेन गृह्यन्ते ।
तेन काम्यं वैश्वदेवमात्रं पर्व यत्र तत्र न पूर्वोक्ता मासहोमा एवमत्रैककपालेऽपि नेति
ज्ञेयम् ।

परिवत्सरीणां स्वस्तिमांशास्त इति
सूक्तवाकस्याऽऽशीःषु होताऽनुवर्तयति ।

कृतव्याख्यानम् ।

ग्रहतेषु परिधिषु सस्त्रावेणाभिहुत्य वाजिनेन प्रचरतः ।

गतार्थम् ।

यथा पुरस्तात् ।

वाजिनस्य कर्मनामधेयत्वाभावाद्यथेत्युक्तम् । अयमाशयः—एतद्वाक्ष्याण्येव पञ्च
हवींषीति सार्धवादसाङ्गातिदेश इति न्यायमतमिति ।

यन्मे रेतः प्रसिच्यते यन्म आजायते पुनः । यद्वा मे प्रतितिष्ठति तेन मा
वाजिनं कुरु तेन सुप्रजसं कुरु तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं कृतस्य
मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति दक्षिणे विहारे भक्षयन्ति ।
सर्वेऽपि वाजिनाश्रावणप्रैषकर्तृत्वादध्वर्योरपि भक्षः ।

आ मा विशन्तिवन्दव आगच्छा धमनीनाम् ।

रसेन मे रसं पृण तस्य ते वाजिन्वाजिभिर्भक्षं

कृतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीत्युत्तरे ।

भक्षयन्तीत्यनुवर्तते । नात्र प्रतिप्रस्थाताऽनुपयोगात् ।

संस्थाप्य वारुण्यो निष्कासेन तुषैश्चावभृथमव-
यन्ति तस्य सौमिकेनावभृथेन कल्पो व्याख्यातः ।

निष्कासः कुम्भीगतः । अत एवोक्तं भरद्वाजेन स्थाळीगतं निष्कासं प्रज्ञातं निद-
धातीति । प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमिति सूत्रकारोऽपि तथैवातो नावदान-
शेषो निष्कास इति । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्यादाववभृथशब्दो गौण एवातो
मुख्यः सौमिकावभृथ एव तस्यैव स्वधर्मत्वात्तेन व्याख्यातोऽयमवभृथः ।

न साम गीयते ।

प्रतिषेधादित्यर्थः ।

तूष्णीमेव परेत्य ।

उदकमिति शेषः ।

वारुणस्य धर्मेण निष्कासं प्रतिपाद्य ।

यत्र वारुण एककपालो विहितस्तस्य स्थाने निष्कासेन तुषैश्चावभृथमवयन्तीति श्रुतेर्वारुणस्य पुरोडाशस्य धर्मेणेत्युक्तमन्यस्मिन्द्रव्ये तेनार्धनेत्युक्तत्वात् । ननु निष्कासः शेषः स कथं वरुणाय हविष्टेन देय इत्याशङ्क्योक्तं प्रतिपाद्येति । प्रतिपत्तिरपि वचनास्तिवष्टकृद्यागोऽपि भवतीत्याशयः । तथा च यावदुक्तमवभृथे प्रयाजादि तस्मै नमपि भवति ।

तुषानृजीर्षधर्मेण प्रतिपादयति ।

तुषैश्चावभृथमित्युक्तत्वात्तुषानित्युक्तम् । तेन यत्ते ग्राव्णा चिच्छिदुः सोमेति मन्त्रेषु यद्वो मुसलेन चिच्छिदुर्ब्रूह्यो यवा राजानः । प्रियाण्यङ्गानि० मुसलेन परू० क्षीत्येवमादिकमूहनीयम् ।

अवभृथादुदेत्य वाससी यस्मै कामयेते तस्मै दत्तः ।

परिहिते वाससी । स्पष्टम् ।

ओ भूते पौर्णर्मासेनेष्टोदवसायानुदवसाय

वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्देति ।

गतार्थम् ।

यद्वर्धर्मः पर्यवर्तयदन्तान्पृथिव्या दिवोऽग्निरीशान ओजसा

ववणो धीतिभिः सहेन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सहाग्निस्ति-

ग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्ताद् ॥ ७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अत्रापि संज्ञाया अभावाद्यथेत्युक्तम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

पञ्चमे वरुणप्रघासप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

ततश्चतुर्षु मासेषु कार्तिव्यां मार्गशीर्ष्या वा अहः साकमेधैर्यजते ।

साकमेधा मेधा यज्ञास्तन्त्रेण क्रियमाणाः साकं सहेत्युक्ताः । समासे साकमित्यस्य

१ घ. क. ज. झ. ञ. ट. 'षकल्पेन प्र' । २ ग. क. च. ज. झ. ञ. ट. ड. ड. 'मास्येष्ट्वो' ।
ब. ट. 'मास्येष्ट्वो' । ३ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. 'सूतेत्यादि ग' । ४ ज. 'न्दन्ति य' ।

मछोपशब्दान्दसः । पञ्चम्यां पौर्णमास्यां क्रियमाणानां महाहविष एव चतुर्षु मासेष्वती-
तेषु क्रियमाणत्वात्तस्यैवाङ्गेष्टिभिः सह ब्रह्मकाळता । साकमेधः साकं सूर्येणेत्यादिना
विहिताः । अतः साकमेधप्रधानान्यङ्गैः सह ब्रह्मसाध्यानीत्यर्थः । ततश्चतुर्दश्यां सूर्यो-
दयात्प्रागुपक्रमः ।

अग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति साकं
सूर्येणोद्यता साकं रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषां मरु-
द्भ्यः सातपनेभ्यो मध्यंदिने चरुं न बाहिरनुप्रहरती-
त्येकेषामपराङ्गे गृहमेधीयाय वत्सानपाकरोति याव-
न्तो यजमानस्यायजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् ।

उद्यतोदयमागच्छता निर्वापोऽथवा प्रधानप्रचारः । उद्यद्भिः प्रथमरश्मिभिरिति
यावत् । यावन्तो यजमानस्य वत्सास्तान्सर्वानपि पुंस्त्वमविवक्षितमेकशेषात्सिद्धमिष्टिः ।
अपराङ्गे स्पष्टं गृहमेधीयकर्मणे चरवे वा गृहमेधिनो देवता यस्य तत्तथा । यद्यपि
विशिष्टा देवता तथाऽपि विशेष्येणैव नामता वैमृधवत् । अतो न देवतायै पयसे
वत्सापाकरणं किंतु चरुश्रपणार्थं यत्र क्रियते तत्र लौकिकवत्सापाकरणमित्युक्तम् ।
अयजुष्केण वत्सानपाकरोतीत्येकेषाम् । इषे स्वेत्यादि यजुर्यत्र न क्रियते कर्मणि
तादृशेन तूष्णीकेन कर्मणा वत्सापाकरणमात्रं दृष्टार्थमेव कर्तव्यम् । तत्र न शाखा
नित्या पूर्ववर्तिकृतु सांनाय्ययजुर्भिर्विना तूष्णीं शाखामाहृत्य तूष्णीमपाकरोति । एत-
स्माज्जापकात्केचिदाहुः पक्षे मन्त्रैरिति तच्च दर्विहोमत्वाद्यावदुक्तमेव नहि लिङ्गेना-
तिदेशानुमानं दर्विहोमेऽस्ति ।

सायं हुतेऽग्निहोत्रे गृहमेधीयस्य तत्र प्रक्रमयति ।

स्पष्टम् ।

तत्र यावत्क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ।

तस्य दर्विहोमत्वस्य न्यायशास्त्रे निर्णीतत्वान्नातिदेशेनाङ्गप्राप्तिरतोऽन्यशाखोपदे-
शतो यानि प्राप्तानि तानि व्याख्यायन्ते । उक्तं चैतदर्थं दार्शपौर्णमासिकानि प्रधाना-
न्युत्तरस्यां ततो चोद्यन्तेऽन्यत्र सोमाद्धर्मादर्विहोमेभ्य इति, तानि स्वधर्माणीति च ।
तस्मान्नातिदेशोऽपि तु यावदुक्तस्वधर्माण्येव ग्राह्याणि ।

अग्नीनन्वाधाय वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षा-
ल्योलपराजीं स्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

औषधपात्राणि ।

पवित्रेण दोहपक्षे चरुश्रपणकुम्भीमपि दोहपात्रं वा कपालस्थान आह—

कुम्भीं तिस्रश्च पात्रीः ।

वाकारं कुम्भीमुद्धरणपात्रीः । अत्रेध्मावर्हःपरिसंख्या प्रणीतानां च न प्रणीताः प्रणयतीति भरद्वाजः । आद्यं वरणं च । अत्र स्तीर्त्वेत्यन्तमुपदेशेनान्यत्सामर्थ्येनेति ज्ञेयम् ।

निर्वपणकाले परुष्यो गृहमेधिभ्यः प्रभू-
तान्ग्रीहीभिर्वपति यावत्पयो मन्यते ।

पयोनुसारेण ग्रीहीणां निर्वापः । चतुरो मृष्टान्निरुप्य प्रभूतानन्वावपतीति भरद्वाजा-
पस्तम्बौ । चतुर्थ्यन्तदेवतापदेन मन्त्रोऽप्यनुज्ञातो देवस्य त्वेति ।

पवित्रेण गां दोहयति ।

वत्सापाकरणार्थमानीतेन शाखापवित्रेणेत्यर्थमनिवृत्तिश्च परिसंख्यानात् । तथाचैत-
दुक्त्वाऽऽपस्तम्बः पक्षान्तरमाह सांनाय्यवदिति । स पक्षाऽस्मादस्ति । वत्सापाकरण-
ममन्त्रमन्त्रो दोहः । पवित्रेण कुम्भ्यामन्तर्गर्हपत्येऽधिश्चितायामित्यर्थः ।

न तण्डुलानुत्पुनाति यजुरुत्पूतेनैव पयसा श्रपयतीत्येकेषाम् ।

चरुधर्मत्वेन प्राप्तत्वात्प्रतिषेधो नोत्पुनातीति । तूष्णीं शाखाहरणपक्षे तु पवित्रेण-
त्यर्थं विधिरैकेषां शाखिनां यदा न शाखाहरणं तदा यजुरुत्पूतेनेति विधिरैकेषाम् ।
एवकारः प्रणीतानिवृत्त्यर्थः । पवित्रेण दोहनिवृत्त्यर्थत्वेऽत्र पयः श्रपणार्थं श्रूयते
तथ ऽपि प्रतिषेधान्न पयः प्रणयतीत्यर्थः । यजुषा देवो वः सवितेत्यनेनोत्पूतेन । अत्र
हि श्रूयन्ने सर्वासां दुग्धे सायं चरुमिति । तत्र दुग्धस्य श्रपणार्थत्वेन श्रूयमाणत्वाच्च
प्रदेयद्रव्येति लौकिकं वत्सापाकरणं लौकिको दोहः । तत्र प्रणीताप्रतिषेधाय यजुरु-
त्पूतेनेति पक्षो न्यायसिद्धः । शाखान्तरे तु शाखया वत्सानपाकृत्य पवित्रेण संदोह्य
तं चरुं श्रपयतीति । तथा तमेव प्रकृत्य श्रूयते तस्य द्रव्यावृद्धिदिति द्विःप्रकारा क्रिया
सांनाय्यवदौषधवदिति श्रुतेरर्थः । तत्रास्यापूर्वकर्मत्वाद्यावदुक्तमेव ग्राह्यम् । औषध-
धर्मास्तु युक्ता एव दर्शिताः । सांनाय्यधर्मास्तु वचनात्पक्षे यावदुक्ता एव ग्राह्या ननु
तेषां मन्त्रा अपि । मन्त्रा ह्यतिदेशान्न भवन्ति । दोहविकारत्वाभावात् । तस्मादोहोऽप्य-
मन्त्र एव । यदपि श्रूयते यजुषा वत्सानपाकरोतीति तदपि प्राप्तये ननु प्राप्तनिषेधेन
तस्य यजुषोऽतिदेशोपदेशाभ्यामप्राप्ते, नचात्र वाचनिकोऽतिदेशोऽस्ति । अतिदेशवत्त्वं
सामानाधिकरण्येनेति श्रुतिः सायमग्निहोत्रमिति संज्ञा तथैतद्ग्राह्यगानीति वाक्यम् ।
नचैतन्नित्यवत्कर्तव्यमिति विधिरस्तु कर्तुं कियानौषधधर्मः कियान्श्रुतधर्मोऽत्र दृश्यत

इत्यर्थः । सादृश्येन वत्सापाकरणादिना तु दर्विहोमत्वात्स्वधर्मस्यातिदेशो निराकृतः स्वेनैव । अत्रायं प्रयोगक्रमः—यजमानं वाचं यच्छेत्त्युक्त्वा वाग्धृतः पात्राणीत्यादि । ततो यथार्थनिर्वापादि त्रिष्कलीकृत्य प्रक्षालनं निनीय ध्रुवाऽसीति स्थालीमुपधायाधिश्रयण-
काले तु न तण्डुलानुत्पुनाति स्थाल्यां शाखापवित्रवत्यां तूष्णीं दोहयित्वाऽनुत्पूतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । श्रपणपक्षे तु न शाखाहरणं न शाखापवित्रकरणमुपधाय स्थालीं लौकिकेन कर्मणा गां दुग्ध्वा तत्पयो दर्भपवित्राभ्यां यजुषोत्पूय तत्स्थाल्यां निक्षिप्यानुत्पूतानेव तण्डुलानोप्य श्रपयति । आपस्तम्बस्यैव समन्त्रदोहपक्षस्तृतीय उक्तो नान्यैर्धरद्वाजादिसूत्रकारैर्नाप्यस्मदाचार्येण प्रथमं शाखाहरणादिपक्ष एव सर्वं समन्त्रं केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् ।

दक्षिणाग्नौ प्रतिवेशमोदनं पचति ।

पत्ये स्त्रीकुमारेभ्यश्च प्रतिवेशमोदनं पचतीत्युक्तं वैखानसेन प्रतिवेशमोदनं दक्षि-
णाग्नौ लौकिकेन कर्मणा पचति ।

स्फ्यमादाय स्तीर्णाया वेदेलोमभ्योऽधिस्तम्बयजुर्हरति ।

सांतपनेष्टौ न बर्हिरनुप्रहरतीत्युक्तमतस्तास्मिन्स्तीर्ण एव बर्हिषि लोमभ्योऽवयवै-
भ्योऽधि उपरि स्तम्बयजुर्हरति ।

उत्तरं परिग्राहं परिगृह्य संप्रैषेण प्रतिपद्यते ।

स्तम्बयजुर्हरणेन वेदिकरणमुक्तम् । स्पष्टं, गतम् ।

यदन्यदिधमावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ।

न पत्नी संनहति न सामिधेनीरन्वाहेति वचनाद्बर्हिषः स्तीर्णत्वादिधमस्याभावा-
दित्यर्थः ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ।

न प्रयाजा इज्यन्ते नानूयाजा नाऽऽधाराविति वचनाद्भ्रुवायामेवेत्युक्तम् ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं

प्रोक्ष्य प्रोक्षणावशेषं निनीय पवित्रे

अपिसृज्य ध्रुवां स्तुवं च सादयति ।

दर्विहोमत्वादपूर्वकर्मन्तरविधानार्थमेवमुक्तं वेद्यामेवाऽऽस्तीर्णायामेव प्रोक्षण्यव-
शेषमित्यादि ।

एषाऽसददिति मन्त्रं संनमति ।

एता असदन्निति मन्त्रम् ।

विष्णवसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यामित्याज्यमभिमन्त्रयते ।

विष्णूनित्यस्य संनामः ।

यदानीकवतस्य बर्हिस्तत्सांतर्पणीयस्य
तद्गृहमेधीयस्य तत्स्तीर्णमेवेत्येकेषाम् ।

सांतर्पनेऽपि पूर्वमेव बर्हिरानीकवतस्यापि न बर्हिरनुप्रहरेदित्यर्थः । प्रस्तरप्रहरणं
तूभयपक्षेऽप्यस्ति ।

उद्गासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

स्पष्टम् ।

श्रुतस्य हविषः शरमुद्धृत्य प्रज्ञातं निधाय ।
गृहमेधीयस्योपरि स्थितस्य हविषः सफेनं मण्डं शरम् । गतम् ।

पात्रीषूपस्तीर्य त्रीनोदनानुद्धरति ।

आसादितासु पात्रीषूपस्तीर्य तास्वेव त्रिसंख्याकान्कुम्भीत उद्धरति ।

निष्कासितां कुम्भीं निदधाति ।

अन्तर्बहुतरोदनशेषलिप्तां स्थापयति ।

अनिमृष्टं दर्व्युदायुवनमवधाय ।

दर्वीं ययौदन उद्ध्रियते सा प्रसिद्धा । तस्या योऽग्निपभागो विस्तीर्णः स उदा-
युवनं पच्यमान ओदनो येन दर्वीप्रदेशेनाधस्ताद्विधमान ऊर्ध्वमा समन्ताच्च यूयते
मिश्रः क्रियते तद्दर्व्युदायुवनं तदप्यनिमृष्टं बहुतरलेपयुक्तमनिष्कासितलेपं निधाय
तस्यां कुम्भ्यामेव ।

अभिधार्योत्पूयालंकृत्यौदनानासादयति ।

वेद्याम् ।

ओढासु देवतास्वग्निमुपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यां प्रचर्य ।

सामिधेनीनां प्रवराधारप्रयाजानां निवृत्तिः । देवतावाहनानन्तरमग्नीदार्मि त्रिः
संमृद्धीत्युक्तवोपवाज्याऽऽज्यभागाभ्यामेव प्रचरेत् ।

जुहामुपस्तीर्य सर्वेभ्य ओदनेभ्यः सम-
दायाभिघार्य मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्योऽनु-
ब्रूहि मरुतो गृहमेधिनो यजेति संप्रेषयति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः सकृत्सकृद्देवावदायाभिघार्य वषट्कृते जुहोतीति शेषः ।

स्विष्टकृत्प्राशिन्नमिडा च क्रियन्ते प्राशितायाममा-
त्येभ्य ओदनानुपहरन्ति ये हविर्भोजना भवन्ति ।

पात्रागतानोदनानमात्येभ्यो ददाति ये हविर्भोजना हविर्भोजनार्हा अनुपनीतस्त्री-
व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ।

प्रतिवेशपक्षस्य पत्न्यश्नाति ।

पत्नीस्त्रीकुमारा इति वैखानसः ।

इडान्तो गृहमेधीयः संतिष्ठते ।

पूर्णादर्विहोमस्तु नैतस्याङ्गमपि तु क्रीडिनेष्टेः । क्रीडिनस्य तन्त्रं प्रक्रमयति पुरा
प्रातरग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण प्रचरतीति भरद्वाजोक्तेर्नैतत्तन्त्र इति संतिष्ठत इत्युक्तम् ।

आञ्जतेऽभ्यञ्जतेऽनु वत्सान्वासयन्ति ।

अञ्जनं चक्षुषोः सर्वेषाममात्यानां दंपत्योर्ऋत्विजां च । ततोऽभ्यञ्जनं तदुच्यते
पादाभ्यञ्जनं गोभिर्मातृभिर्वत्सानां संसृष्टतया वास एतानि कर्तव्यानि ।

प्रतिवेशाश्च पचन्ते ।

अन्यानपि ।

गाश्च घ्नते ।

व्यञ्जनाय पचन्ति ।

सुहिता एतां रात्रिं वसन्ति प्रतीता अनवर्तिमुखिनः ।

सुहितास्तृप्ताः । प्रतीताः प्रणयिनः । न विद्यतेऽवर्तिः खिन्नता यत्र तन्मुखमन-
वर्तिमुखम् । तदस्ति येषां ते तथा । अखिन्नमुखा दृष्टा इति यावत् ।

पराचीनरात्रेऽभिवान्यवत्साया अग्निहोत्र्याश्च वत्सौ वध्नाति ।

अभिवान्यो वत्सो यस्या या मृतवत्साऽन्येन वत्सेनोद्यः प्रसुता सा तथा तयोर्व-
त्सयोर्वचनं दृष्टार्थं वत्ससङ्गे मन्यार्थमग्निहोत्रार्थं च दोहौ न स्तः । पराचीनोऽपरो
भागो रात्र्याः पराचीनरात्रम् ।

पुरा प्रातरग्निहोत्रात्पूर्णदर्व्येण प्रचरन्ति ।

पूर्णा दर्वीत्यनेन मन्त्रेण क्रियमाणो होमः पूर्णादर्विहोमः ।

दर्व्यामुपस्तीर्य शरनिष्कासस्य दर्वी पूर-

यित्वा निमृष्टं दर्व्युदायुवनमवदायाभिवार्य ।

शरेण युक्ता निष्कासा स्थालीगतस्य मिश्रस्य तेन दर्वी पूरयित्वा निमृष्टं निमृज्य
गृहीतं दर्व्युदायुवनलेपं दर्व्यामेवावदायाभिवार्य दर्वीम् ।

१ ख. ग. च. ट. ठ. ड. ण. क्रियते । २ घ. ङ. "त्रात्पूर्णदं" । ३ च. ट. "तृपूर्णादं" ।
४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ड. "ण च" । ५ ग. ठ. ड. ण. प्रचरति । ६ घ. झ. ङ. "स्कासेन दं" ।

पूर्णा दर्वीत्यनुदुत्यर्षममाहूय देहि म
इति तस्य रवते गार्हपत्ये जुहोति ।

शतक्रतो इत्यन्तं मन्त्रमुच्चार्य तत ऋषमं बलीवर्दमाहूयाऽऽकार्य । प्रसिद्धमेतल्लोके
भार्यया गौराकारितो रौति शब्दं करोति तस्मिञ्शब्दे कृते सत्येव निहरामि त
इत्यन्तेन स्वाहान्तेन मन्त्रेण गार्हपत्ये जुहोति । इन्द्रो देवता । ऐन्द्रं शर इति श्रुतेः ।

यदृषभो न रुयाद्ब्रह्माणमामन्त्र्य तेनानुज्ञातो जुहुयात् ।

ब्रह्मन्होष्यामीत्यामन्त्र्य ।

मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशः सप्तकपालं निर्वपति

साकः सूर्येणोद्यता साकः रश्मिभिः प्रचरन्तीत्येकेषाम् ॥ ९ ॥

गतार्थम् । पौर्णमासं तन्त्रं संतिष्ठते ।

तदानीमेव महाहविर्भिर्यजते ।

समाप्तायामिष्टौ महाहविर्नामकैर्हविर्भिर्यजते । तत्र तान्यपि हवींषि साकमेधश-
ब्दवाच्यानि । तथा चानीकवत्प्रभृतिषु पञ्चस्वपीष्टिषु साकमेधीयं हविरित्येव ।

तेषां वारुणप्रघासिकेनोत्तरेण विहारेण कल्पो व्याख्यातः ।

उत्तरविहारकर्मणा व्याख्याता गतार्थता । अत्रानुदवसानपक्ष एव बहुनुग्रहाय ।

पञ्च संचराणि निरूप्यैन्द्राग्रमेकादशकपालं

निर्वपत्यैन्द्रं चरुं वैश्वकर्मणमेककपालम् ।

गतार्थम् ।

असः सृष्टमैन्द्राग्रमवहृत्य सस्य प्रज्ञाताः स्तुषान्निदधाति ।

नानाबीजवत्पृथङ्निर्वापाद्यवहननं तस्यैन्द्राग्रस्यैव तुषानवभृथार्थं निदधाति । अन्ये-
षामेव तुषैरुपवापः ।

कार्तित्रयां यथाऽऽषाढचामेवं पृषदाज्यं

गृह्णाति मार्गशीर्ष्यां तु यथा श्रावण्याम् ।

गतार्थम् ।

अग्रे वेद्दोत्रं वेद्दूत्यमूर्ध्वो अध्वरेष्ठा अवतां त्वा

द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी अव

स्विष्टकृदिन्द्राय देवेभ्यो भव जुषाणो अस्य हविषो

घृतस्य वीहि स्वाहेति खुच्यमाधारमाधारयति ।

द्वितीयागारे वैशेषिको मन्त्रो गतार्थः । इन्द्रो देवा वा देवता ।

सहस्र सहस्यश्चेति चतुर्भिर्मासनामभिरेककपालमभि-

जुहोति सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहेति वा ।

गतार्थम् ।

इदावत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽ-
शास्त इति सूक्तवाकस्याऽऽक्षीषु होताऽनुवर्तयति ।

गतार्थम् ।

ऐन्द्राग्रतुषैरवभृथमवयन्ति गमनसंयुक्तं

तुषप्रतिपादनं च क्रियते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अत्रावभृथशब्दो गौणः पूर्ववद्धर्मानभिधानादतः परिसंख्येतरकर्मणामिति दर्शयितु-
मुक्तं गमनसंयुक्तं यावत्तावदेव कृत्वाऽवभृथं गत्वा तुषांस्तूष्णीमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने साकमेधस्तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तदानीमेव महापितृयज्ञेन यजते ।

पिण्डपितृयज्ञान्महापितृदेवताको यज्ञस्तेन साकमेधैः सहैतस्य त्रैयम्बकस्य च
समानप्रधानता । साकमेधान्पितृयज्ञं त्रैयम्बकानिति पृथङ्निर्देशात् ।

दक्षिणतः पुरस्तादक्षिणाग्नेर्यजमानमार्त्रीं चतुरश्रां वेदिं करोति ।

दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतः पुरस्तादिति विदिक्षाग्नेयकोष्ठाभिमुखां चतुरश्रां न दीर्घां
प्राकृतवेदिबाधेन ।

तस्याः प्रतिदिक्षं सक्तयो भवन्ति ।

तस्या वेदेः सक्तयः कोणा दिक्षु भवन्ति । तत्रैवमूह्यं दक्षिणाग्निमध्ये शङ्कुं
निखाय चतुरस्रं कृत्वा मध्ये शङ्कौ पृष्ठयायाः पाशं निधाय तां रज्जुं चतुरश्राग्नेय-
कोणेन नीत्वा वितत्य ततो दक्षिणाग्न्यायतनभ्रमणरेखारज्जुसंयोगे शङ्कुं निहत्य
तत्र यजमानमाव्या रज्ज्वा उभयतः पाशायाः पाशं निधाय द्वितीयपाशं वितत्य
पृष्ठ्यां निहितशङ्कौ निदधाति सा प्राची । पृष्ठ्यायामेतया चतुरश्रं यजमानमात्रं
विद्वत्य समानसंनामां कुर्यात् । सा च विदिक्षु संनता दिक्सक्तिः पितृमेधीयवेदिः ।

अवान्तरदेशात्तनुमध्यानि ।

विदिशः प्रति तनूनि संनतानि मध्यानि मध्यभागाश्चतुरश्राया भवन्ति । विदिश

आग्नेय्याद्या एव कर्मणि तु स्वभावतः सिद्धा एव प्रागादिदिशो भवन्तीति ज्ञेयम् । दक्षिणस्राक्तं दक्षिणेन ब्रह्मयजमानस्थान उत्तरस्तूत्तरस्राक्तिप्राचीनस्राक्तिमध्येदेश एव । तृतीयभागे द्विपदेन पश्चिमस्राक्तिसमीप उत्तरतो होतुः स्थानं तदनुरूपतया यजमान-
होतृषदनानि भवन्ति ।

सर्वत्र देवप्रवादमन्त्रं देवपितृवत्संनमति ।

सर्वेषु सर्वग्रहणमापस्तम्बमतव्युदासार्थं तदग्रे वक्ष्यते । देवान्प्रकृष्टतया प्रयोगतया प्रधानकर्मसमवेततयेति यावत् । तथा यो वदति मन्त्रः स देवप्रवादः । एकवचनं जातिरूपापनार्थं, तं मन्त्रं, देवपितृवत्, देवाः पितरश्च प्रतिपाद्यत्वेन विद्यन्ते यस्मिन्-
मिधानकर्मणि तद्वत्त्वं संनमति तथोहति क्रियाविशेषणं नपुंसकम् । अथवा देवपितृप्र-
वादं मन्त्रवत्संनमति उभयपदयुक्तान्करोति ।

विकृतस्य प्राकृतानन्तरं समावेशं दर्शयन्नुदाहरति—

यथा पृथिवि देवपितृयजनि देवानां पितृणां
परिषूतमसि देवपितृवर्हिर्मा त्वाऽन्वच्छा तिर्य-
क्र्मणे वां देवेभ्यः पितृभ्यः शक्यमिति ।

संनामेन देवपदस्य त्यागो मा भूदिति द्वयवन्मन्त्राः पठिताः । अत्र हि श्रूयते—
उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति । तत्र सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं
निर्वपतीति सोमो देव इज्यते स पितृणां राजेति पितृत्वम् । पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो० मासा
वै पितरो बर्हिषद् इति मासाभिमानिनां देवानां तथात्वम् । एवमुत्तरत्रापि तेषामपि
पितृत्वं श्रूयते—ये वै यज्वानस्ते पितरोऽग्निज्वात्ता इति । सर्वेषां देवत्वं पितृत्वमस्तीति
देवाश्चेति भवति बहुवचनेन निर्देशस्तस्माद्द्वयोरपि पदयोर्ग्रहणमिति भावः । अत्र प्रथमं
देवस्य त्वेति मन्त्रमुपेक्षितवान् । तत्रायमभिप्रायः—इज्यमानदेववाचिनो देवपदात्पितृमद-
मूहनीयमुक्तं श्रुतेरेवं स्वयमप्युक्तवान्यथार्थमूह इति । तत्तु पितृणामिज्यमानानामेव
चात्र प्राप्तिसिद्ध इज्यमाना एव देवा यत्र मन्त्रे प्रतिपाद्या देवपदेन तत्रैव पितृपदमूह-
नीयं देवस्य त्वेति मन्त्रे देवपदं नेज्यमानदेवप्रकाशकमपि तु द्योतनात्मकस्यासमवेतस्य
सर्वस्य ततो नोहः । उपसर्जने देवपदे नोह इत्यापस्तम्बः । ये के च देवसंयुक्ता मन्त्रा
देवेभ्यः पितृभ्य इति तान्संनमति । यथा भवति पृथिवि देवपितृयजनीत्याविकारो वा
परवाक्यश्रवणादिति देवपित्रे(त्रि)ष्टयाभिति पृथिवि देवपितृयजनीत्युक्तं समवेतदेवप्र-
काशकत्वं यथा देवेभ्य इत्यत्र तथाऽत्रापीति भावः । बर्हिराहरणे प्रथममुदाहरणमनुप-
सर्जनं देवानां प्रतिपादकं द्वितीयमुपसर्जनं देवानां ततस्तु मध्येऽन्वाधानमन्त्राणामूहो

नोक्तः । तत्र विह्वयानामसमवेतार्थप्रकाशकत्वान्न लिङ्गानुरोधो नानाकर्मसु विनियोगस्तु श्रुत्या, उपस्थानेऽग्निहोत्रे कश्चिदग्न्यवयवेनैव । तस्मान्नाऽऽसां दर्शपूर्णमासदेवताप्रतिपादकत्वमतो नोहः । अग्निं गृह्णामीत्यादीनां च देवतापदेषु नोहस्तस्य हविर्भागिदेवपितृसाधारणत्वात् । देवपदं हि प्राकृतजातिवाचि न देवतापदं तस्य संप्रदानवाचित्वात् । तथा च यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्तवैतद्वै देवानामित्यादिना देवपितृमनुष्याणामुपसंहारेणाग्निं गृह्णाति । स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णातीति सर्वे देवमनुष्यपितरो देवतापदेन गृहीताः । सूत्रकारोऽपि देवप्रवादमित्येवाऽऽह देवशब्देनैव प्रवदन्तीत्यर्थस्यापनाय । तान्देवान्पितृनिति भवत्येवाग्रे च वक्ष्यते देवेभ्यः पितृभ्यो जुष्टमिहेति । देवानां पि० देवपितृवर्हिरित्युक्त एव । देवपितृवर्हिः शतवल्गमिति देवपितृगममसि । तत्रापि देवान्यजेत्यत्र न भवति । यत्र प्रधानाङ्गदेवतासाधारण्येन प्रधानपरतया वा देवशब्दः स एवोह्यो नत्वन्य इत्याद्यूह्यम् । प्रयोगे स्पष्टं भवेत् । वेदे देव वेदेत्यविकृतं देवेभ्यो वेदेति च नोह्यं भूतार्थस्तुत्या प्रवृत्तत्वात् । वेदोऽसि वित्तिरसि विदेथेत्याहेत्यत्र देवजातेर्वित्तवेदयितृत्वेन भूतार्थो गृहीतोऽत्राप्यभव इति भूतप्रत्ययात् । यो वो देवाः पितरश्चरतीति त्रिविधानि कर्माणि प्रधानहविर्मात्रसंस्कारकाणि । यथा साङ्गनिर्वापप्रोक्षणावहननादिकान्यासादनान्तानि ततस्तान्येवंजातीयकानि ज्ञेयानि कानिचित्प्रधानस्येत्यङ्गभूतान्यदृष्टार्थानि आद्यानि, द्वितीयान्यङ्गद्रव्यसंस्काररूपाणि । यथाऽऽज्यग्रहणं जुहूपभृतोः । तृतीयानि अङ्गप्रधानार्थद्रव्यसंस्कारकाणि । यथाऽन्वाधानवर्हिःपाणिप्रक्षालनवेदिकरणाज्यनिर्वापादीनि । तत्रादृष्टार्थेषु नोहस्तथा च समवेतप्रकाशकेषु यथा देवान्यजेति तथा देवस्य त्वेत्यादि । इतरेषु समवेतदेवतावाचकपदेषूहः कार्यः । अत्र केचिदाहुः—प्रधानद्रव्यसंस्कारेषु देवपदस्थाने पितृपदमिति, तेषामभिप्रायः—सोमादयः पितृरूपा एव । यदपि श्रुतौ—उभये हि देवाश्च पितरश्चेज्यन्त इति तदङ्गप्रधानाभिप्रायमिति तदतिमन्दम् । सोमादीनामेकैकस्यैवोभयात्मकत्वमाह श्रुतिः । कुतः, दक्षिणतः प्राचीनावीती निर्वपतीति तथोत्तरत एवोपनीय निर्वपेदिति विकल्पेनोभयधर्मदर्शनात् । संवत्सरो वै सोमः पितृमानित्यादिना च प्रधानदेवतानामेव द्विरूपतोच्यतेऽतस्त्वं देवानामित्यादावपि सत्येव देवपदे पितृपदमपि द्वितीयमावपनीयमिति संक्षेपः ।

अत्राऽऽदौ वेदं कृत्वा वेदिमेव करोतीत्याह—

उद्धननान्तं कृत्वा सर्वतः परिश्रित्योत्तरां सक्तिं द्वारं कृत्वा ।

उद्धननान्तैव वेदिरखाता भवतीति श्रुतेः । इमां नरा इत्यादि न लुप्यते । अदृष्टार्थ-

त्वादत्र प्रेषस्य । ऋतमसीति पूर्वपरिग्राहः । सर्वासु दिक्षु कटादिना परिश्रयणं वेदेरे-
वाऽऽवरणम् । उत्तरां सर्क्तिं द्वारं कृत्वा ।

दक्षिणाग्नेरङ्गारामाहत्य मध्ये वेदेर्न्युप्योपसमादधाति ।

मध्यतोऽग्निराधीयत इति श्रुतेः ।

एषोऽत्राऽऽहवनीयः ।

गतम् ।

आहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्वाधाय ।

अमुमेवाऽऽहवनीयं प्राकृते प्रणीतेऽपि नान्वाधानमिति वक्तुमुक्तः क्रमः । नो चेदग्नी-
नन्वाधायेति ब्रूयात्ततः सर्वेषामन्वाधानं प्राप्नुयात्तदनङ्गे प्राकृत आहवनीये मा भूदिति
त्रयाणामेव ग्रहणम् । देवान्पितॄन्परिगृह्णामीति माहापितृयज्ञं हविः ।

इध्मावर्हिराहरति द्राघीर्यः प्राकृ-

तात्समूलं बर्हिर्दात्युपमूललूनं वा ।

इध्मावर्हिः प्राकृताद्दीर्घम् । वर्षीयानिधम इध्माद्भवतीति श्रुतेः । बर्हिस्तु सह मूले-
रुत्पाटितं मूलसमीपे छिन्नं वा पूर्वत्र न च्छेदनं तन्मन्त्रश्च ।

द्वौ परिधी सर्वाण्वोपसंनहति ।

इध्मे द्वौ त्रीन्वा संनहति । यदा द्वौ तदा विंशतिधेत्यूहः । न चेन्न । समानासु
सामिधेनीषु सैव(तीष्व)सौ यथाप्रकृतीत्युक्तत्वात् ।

पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ।

गतम् ।

सोमाय पितृमते षट्कपालानि पितृभ्यो

बर्हिषद्भ्यो धानार्थं कपालध्वं ।

स्थूलमित्यर्थः ।

पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थार्थं वारणं पात्रं शरावं वा ।

वरणवृक्षस्य पात्रं मृन्मयं शरावम् ।

निर्वपणकालेऽध्वर्युर्दक्षिणतः शक-

टमारुह्य प्राचीनावीती यवान्निर्वपति ।

अध्वर्युरेव प्राचीनावीती, अग्रे सर्वेषां प्राचीनावीतित्वविधानात् ।

उत्तरतो वा यज्ञोपवीती ।

उत्तरतः शकटमारुह्य यज्ञोपवीती निर्वपति ।

सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं निर्वपत्याज्यं वा ।

आज्यं तु यागकाल एव नत्विदानीम् । आज्येन यजतीत्यर्थः ।

पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्नि-
ष्वात्तेभ्यो मन्थं यमाय मन्थमित्येकेषाम् ।

मन्थस्य विकल्पेन देवताद्वयम् ।

प्रोक्षण्युद्रेकेण यवान्संयुत्यावहन्ति ।

गतम् ।

त्रिष्फलीकृतेषु विभागमन्त्रेण षट्कपालमपच्छिद्य पिनष्टि ।

तमेव पिनष्टि ।

उपधानकाले—

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य षट्कपालान्युपधाय प्रथमेन

कपालमन्त्रेण दक्षिणार्धौ भर्जनार्थं कपालमुपदधाति ।

यवानां भर्जनयोग्यं कपालं, प्रथमग्रहण*मूहुप्रतिषेधार्थम् ।

षट्कपालमधिश्रित्याधिश्रयणमन्त्रेणोप्य धाना भर्जयति ।

धानार्थान्यवान् ।

अनुपदह्यमानाः परिशेरते ॥ ११ ॥

धानाः कपालस्था एव यथा न दग्धा भवन्ति तथा करोतीत्यर्थः ।

अखाता वेदिर्भवत्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्य ।

गतम् ।

संप्रैषेण प्रतिपद्यते यदन्यत्पत्नीसंनहनात्तत्संप्रैष्यति ।

गतम् ।

न पत्नीः संनहति नान्वास्ते शृहेष्वेवाऽऽसीनाऽऽज्यमवेक्षते ।

स्पष्टम् ।

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा प्रतिहृत्य गार्हपत्य आज्यानि गृह्णाति ।

आज्यानि गार्हपत्यं प्रत्यानीय गृह्णाति । पुनरानीय ग्रहणम् ।

* ग. च. ट. ठ. पुस्तकटिप्पण्यां 'णमन्यप्र' इति पाठः ।

१ ठ. ड. 'ण धाना' । ३. 'ण धानार्थं द' । २ च. ट. ण. 'भौ धाना' । ३ ख. ग. ठ. ड. ण. 'न्त्रेण धा' ।

सर्वाणि चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति ।

अपबर्हिषः प्रयाजानूयाजा अतश्चतुर्गृहीतानि द्विर्वोपभृति गृह्णाति ।

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्रयेध्वं वेदिं बर्हिश्च प्रोक्ष-

ण्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्याग्रेषु बर्हिर्गृहीत्वा ।

इदमेव विधातुं पूर्वोक्तः ।

त्रिः प्रसव्यमग्निं धून्वन्पर्येत्यौर्ध्वः प्रस्त-

रस्तं धारयमाणस्त्रिरधून्वन्प्रतिपर्येति ।

सर्वं बर्हिर्गृहीत्वा विधून्वन्किरन्स्तृणान्निति यावत् । अप्रदक्षिणमग्निं परितो गच्छति । और्ध्वो यो भागो मुष्टिना यावान्गृहीतस्तावन्तं परिशेषयेत्तमेव प्रस्तरं धारयमाणस्तथैव प्रदक्षिणमस्तृणान्नैवं प्रतिपर्येति । इदमेव वेदिस्तरणं स्तरणमन्त्रः सकृत्स प्रस्तरो भवति प्रकृतबाधेन ।

द्रौ परिधीं सर्वान्वा परिदधाति ।

गतार्थम् ।

प्रतिषिद्धे विधृती तूष्णीं प्रस्तरं न्यस्य-

त्युद्रासनप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

प्रस्तरस्थाने विना विधृती तूष्णीं तूष्णीमेव न्यस्येदिति श्रुतेस्तं मुष्टिं प्रस्तरत्वेन न्यस्यति ।

यत्प्रागलंकरणात्तत्कृत्वा ।

गतम् ।

विभागमन्त्रेण धाना विभज्य पिष्टानामावृताऽर्धान्सकृन्कृत्वा ।

कपालस्था धाना भृष्टास्तण्डुलास्तासामर्धस्तदर्धो भागो(?) यथाभागं व्यावर्तेयामिति विभज्य सकृन्पिष्टानि करोति । पिष्टानामावृताऽधिवपनादिविधिना । पिष्टानामावृतेति वचनं न्यायोपलक्षणार्थं व्यत्ययेन क्रियमाणयोः पाकपेषणयोः प्राकृतधर्मलाभार्थं वार्तिककृता साधितम् ।

अभिवान्यवत्सायै दुग्धे वारणे पात्रेऽर्धशरावे वेशु-

शलाकया दक्षिणासीनोऽनारभमाणस्त्रिः प्रसव्यं

मन्थमुपमन्थति शलाकास्तम्भं मन्थं करोति ।

सक्तूनभिवान्यवत्साया दुग्धे वारणपात्रस्थिते त्रिरप्रदक्षिणमुपमन्थति दक्षिणामुख आसीनो मन्थमनारभमाणः साक्षादस्पृशन्मन्थति । कथं तर्हि मन्थति तत्राऽऽहेक्षुश-

छाकया रज्जुकृतयाऽन्येन शलाकासमुदायेन मन्थरूपेण वारणे पात्रे शरावस्य विकल्पः
सूत्रविशेषस्तच्छरावमर्धपूरितं दुग्धेन तत्र मन्थति पूर्ववदन्यत् ।

दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायत्पराचीनमपरेण गार्हपत्यमत्याहृत्या-
ग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणेनाऽऽहवनीयमन्तर्वेदि निदधाति
पराचीनं प्रत्यगानीय पश्चाद्गार्हपत्यमतिक्रम्योत्तरतो विहारस्याऽऽनीयं प्रकृताह-
वनीयस्याग्रेण परितो नीत्वा दक्षिणाहवनीयस्याप्यग्रेण नीत्वा तस्यैव दक्षिणत उल्लमुकं
निदधाति ।

अलंकृत्यैकैकश आज्यानि हवींश्चि चाऽऽसादयति ।

एकैकमेवाऽऽज्यमैकैकमेव हविश्च गृहीत्वा दक्षिणाहवनीयस्य पश्चाद्भागे स्तीर्णे
बहिष्यैकैकमेवाऽऽसादयति यथाप्रकृतिः ।

दक्षिणत आज्ञनमभ्यञ्जनं कशिपुप-

वर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयति ।

हविषो दक्षिणभागे कज्जलमञ्जनं मस्तु तैलं वाऽभ्यञ्जनं कशिपु तूलिकोपवर्हणं
शिरउपधानमुदकपूर्णं कुम्भं च स्थापयति ।

यज्ञोपवीतं कुरुते यदि प्राचीनावीती भवति ।

हविर्निर्वपणकाले यदि यज्ञोपवीत्येतर्हि तदस्त्येव । यदि तत्र प्राचीनावीतं स्यात्त-
देतावत्कालं तथैवेदानीं यज्ञोपवीतं कुर्यात् ।

अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति ।

वाचनिकोऽयं प्रैषो न तूहेन तस्योहस्याप्राप्तेः ।

उशनस्तस्त्वा हवामह इत्येताः सामिधेनीं त्रिरन्वाह ।

एकामन्वाह त्रिरन्वाहेति याजुषहौत्रमिदमाध्वर्यवकाण्डपठितं व्याख्यातम् । अत्र
याजुषे हौत्रे तु मध्ये पूर्वयाऽर्धर्चसंतानो न नाप्युत्तरया । वक्ष्यति स्वयमेव-ऋषेर्ऋषेर्वेति ।
ये हि ऋषिदृष्टे ऋचौ तयोर्देवः संतानेनानुवचनमन्यथा नास्तीति ।

त्रैधमिधं प्रतिविभज्य सर्वमादधाति ।

पञ्च पञ्चैकैस्मिन्प्रणव एकैकामन्ते सर्वास्वादधाति ।

ओढासु देवतास्वस्मिमुपवाज्य सुवाधारमाधार्याग्नी-

त्परिधीश्चाग्निं च त्रिस्त्रिं संमृद्दीति संप्रेष्यति ।

यदि द्वौ परिधी यदि त्रयो यथाप्रकृति प्रैषः । स च प्रथमाधारानन्तरमेव ताव-
दन्यथाऽन्यत्प्रकृतम् ।

संमृष्टे प्रवरं प्रवृणीते ॥ १२ ॥ सीद होतरित्येतावान्प्रवरः ।

ब्रह्मणा प्रसूत आश्राव्याऽऽह सीद होतरिति तथैव भारद्वाजापस्तम्बोक्तस्तदिदं
वक्तुमेतावानेवेत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् ।

सूच्यमाधार्य—

अपवर्हिषः प्रयाजान्यजति नोपभृतः समानयते ।

गतार्थम् ।

जीवातुमन्तावाज्यभागौ ।

गुणविशिष्टावाज्यभागौ ।

साभ्यां प्रचर्य ।

गतम् ।

विस्त्रस्य यज्ञोपवीतानि प्राचीनावीतानि कुर्वते ।

सयजमाना ऋत्विजो यज्ञोपवीतग्रन्थोन्वित्रस्य शिथिलान्कृत्वा प्राचीनावीतानि
सर्वेऽपि कुर्वते ।

आज्यानि हवींषि च विपरिहरन्ति ।

व्युत्क्रमेण स्थापयन्ति ।

विपरिक्रामन्त्यृत्विजः ।

व्युत्क्रमेण तिष्ठन्ति ।

दक्षिणतो जुहामु(उ)पभृतः सादयति ।

जुहूर्यथास्थानगतं(ता) । तस्या दक्षिणभाग उपभृतम् ।

दक्षिणत उपभृतं ध्रुवाम् ।

तदुत्तरतः सुवेण सहितां स्थालीम् । गतम् ।

दक्षिणतः पुरोडाशं धानाः सादयति दक्षिणं धानाभ्यो मन्थम् ।

गतम् ।

होताऽध्वर्युराग्नीध्रश्च दक्षिणा विपरिक्रामन्ति ।

उत्तरस्त्रकौ स्थिता दक्षिणस्त्रक्त्तिमागत्य तिष्ठन्ति ।

उत्तरतो ब्रह्मा यजमानश्च ।

दक्षिणस्त्रक्कौ स्थितावुत्तरस्त्रकौ तिष्ठतः । आहवनीयामिमुखाः सर्वेऽपि ।

समानत्र जुहूः षट्कपालश्च ।

एतयोर्न व्यत्ययोऽपि तु समानत्र पूर्वस्थान एव तिष्ठतः ।

ब्रह्मयजमानावित्येकेषाम् ।

अनयोः पूर्वं व्युत्क्रमणमुक्तं तत्र विकल्पः । पूर्वत्रैव तिष्ठत एकेषाम् ।

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवदायैकैकां देवतां यजति ।

सर्वेभ्यस्त्रिभ्यः सकृत्सकृदवयतीत्यापस्तम्बमरद्वाजोक्तेः । एकैकामेव देवतां यजति ।

तदेवाऽऽह—

जुहामुपस्तीर्य पुरोडाशादवदाय

धानानामुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्य ।

अवदानं सकृदेव । उरसंग्रहणं संस्कारार्थं वचनात् । अन्यथाऽन्यस्यै निर्वापोऽन्यस्या अपि दानं कथं स्यात् । अत्र उक्तमुपसंगृहीत इति ।

द्विरभिचारयति चतुरवदानस्य त्रिः पञ्चावत्तिनः ।

चतुरवदानस्य यजमानस्य वचनादत्र षडवत्तं द्विरभिचारणेनान्यस्य त्रिरभिचारणेन +सप्तावत्तम् ।

सोमाय पितृमतेऽनु स्वधेति संप्रेष्यति द्वे पुरोनु-

वाक्ये अन्वाहकैकां याज्याः सप्रणवे स्याताम् ।

द्वे पुरोनुवाक्ये प्रणवान्ते स्याताम् । ब्रूहि, श्रावय, श्रौषट्, ये यजामहे, वौषट्, एतेषामपवादत्वेनान्ये स्वधेति पञ्चानां स्थाने विधीयते षषट्कारस्थाने स्वधाः नम इति ।

परिधीश्वरपोषित्युच्यमाने दक्षिण-

मुत्तरं परिधिं मध्यमेमुपसमस्यति ।

सह निदधाति । हौत्रं त्वया हि नः पितरः सोमपूर्वं इति याज्याणां वन्वज्जवातः परिधीश्वरपोषित्वति पदत्रये श्रूयमाणे ।

उदङ्कृतिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति ।

दक्षिणतः स्थित उदङ्कृतिक्रमागत्याऽऽस्वधेत्याश्रावयति, दक्षिणामुख इत्येव । तमेव सूत्रान्तरेष्वपि ।

अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति सोमं पितृम-

न्तः स्वधेति संप्रेष्यति चे स्वधामह इत्या-

गूर्भवति स्वधा नम इति षषट्करोति ।

पुनस्तु यथाप्रकृति विकारेष्वपि ज्ञेयः । वृत्रहा भूयासम् । एवं पितरो बर्हिषदः पितरोऽग्निष्वात्ताश्चाम्रं षोमीयविकारौ विशेषणेन व्यधिकारत्वात् । गतार्थमन्यत् ।

+ अत्राश्रावत्तमित्यपेक्षितं न वेति विचारणीम् ।

एतेनैव कल्पेनोत्तराभ्यां प्रचरति ।

धानामन्याभ्यां हविर्भ्याम् । एतेनेति चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चोक्तावदानकल्पेनेत्ये-
तावदितिदिश्यतेऽन्यत्स्वयमेव दर्शयति ।

दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहुमुपस्तीर्य धानानामवदाय पुरोडा-
शादुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्य पितृभ्यो बर्हिषद्भ्योऽनु-
स्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङातिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु
स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितृन्बर्हिषदः स्वधेति संप्रेष्यति
ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति
दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहामुपस्तीर्य मन्थादवदाय पुरो-
डाशादुपसंगृहीतेऽथ धानानां पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो-
ऽनुस्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङातिक्रम्याऽऽस्वधेत्याश्रावय-
त्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति पितृनाग्निष्वात्तान्स्वधेति
संप्रेष्यति ये स्वधामह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति
वषट्करोत्येतेनैव कल्पेनाग्निं कव्यवाहनं स्विष्टकृतं
यजति दक्षिणाऽतिक्रम्य जुहामुपस्तीर्य पुरोडाशाद-
वदाय धानानामुपसंगृहीतेऽथ मन्थस्याग्नये कव्यवा-
हनाय स्विष्टकृतेऽनुस्वधेति संप्रेष्यत्युदङ्ङातिक्र-
म्याऽऽस्वधेत्याश्रावयत्यस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयत्यग्निं
कव्यवाहनं स्विष्टकृतं स्वधेति संप्रेष्यति ये स्वधा-
मह इत्यागूर्भवति स्वधा नम इति वषट्करोति॥ १३ ॥

अत्राऽऽवृत्तिर्मध्ये सूत्रान्तरदृष्टवैकल्पिकपक्षनिरासार्थमित्येवं ज्ञेयम् ।

मन्थमेके स्विष्टकृतं समामनन्ति ।

मन्थं स्विष्टकृतमेव निरूप्य सैव देवता पितृणामग्निष्वात्तानां विकल्पेन यमस्तु
विकल्पेन पूर्वं दर्शित एव । एवं च देवतात्रयं मन्थस्य विकल्पेन ज्ञेयम् । अत
एवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—यथासंभाम्नायमग्नये कव्यवाहनाय यमाय वा मन्थमिति ।
तथाच स्विष्टकृद्यागाय पुनरपि तमेवाग्निं स्विष्टकृतं तु यजत्येव स्विष्टकृच्छक्षणप्रतिपक्षे
स्थाने तस्याविधानात्तल्लोपो मा भूदित्यस्त्येव स्विष्टकृतम् ।

न प्राशित्रमवद्यति ।

प्रतिषेधात् ।

१ घ. ड. ज. घ. ङ. °लपेन यथादेवतमुत् । २ घ. ड. ज. घ. न. ङ. °के सौविष्ट° ।
३ ख. °न तथाच निर्वाप एव ज्ञे° । च. ट. °न निर्वाप एव ज्ञे° ।

एवमेवेदामवद्यति ।

सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिन उक्तावदानधर्मेण ।

मन्थमिडामवद्यति मन्थादिडामवद्यतीत्येकेषाम् ।

सर्वं मन्थमिडामेवावद्यति नान्यत् । मन्थादेव वेति विकल्पौ ।

मन्थमवघ्राणार्थं परिशिष्य ।

सर्वहविःशेषात्सकाशांमन्थावशेषं पृथक्कृत्यावघ्रातुं प्रज्ञातं निदध्यात् ।

इडाया* हविःशेषान्संश्लिष्य ।

ये हविःशेषा अवदानातिरिक्तास्तानपीडायामेवावधाय मर्दननैकीकृत्य ।

एतत्ते ततेति तिसृषु स्रक्तीषु त्रीन्पिण्डान्निदधाति ।

एतत्ते तत ये च त्वामन्विति । एतत्ते पितामह ये च त्वामन्विति । एतत्ते प्रपिता-
मह ये च त्वामन्विति । अत्रैतत्ते तत्तासावित्यापस्तम्ब आचार्योऽपि पिण्डपितृयज्ञे
तथैवोक्तवानिति चात्रासाविति नोक्तः । ततस्तु पिण्डपितृयज्ञवदेव मन्त्रा ज्ञेया इति
केचित् ।

पिण्डस्थानान्याह—

पूर्वाध्यायां दक्षिणाध्यायां पश्चाध्यायाम् ।

पूर्वो मागस्तत्र भवा पूर्वाध्यायां । तस्यां स्रक्तौ प्रैत्यञ्चमेव क्रमेण त्रीन्पिण्डान्नि-
दधाति । आध्वर्यवमेवेदम् ।

लेपमुत्तरस्यां निमार्ष्टि ।

उत्तरस्यां स्रक्तौ हस्तं लिप्तं निमार्ष्टि ।

अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्तवोदञ्चो निष्क्रामन्ति ।

दक्षिणतो विद्यमानाः सर्वे सयजमाना ऋत्विजः । यदि ब्रह्मा यजमानश्चोत्तरौ
स्यातां तदाऽन्ये ।

तत आहवनीयमुपायन्ति ।

सयजमाना ऋत्विज आहवनीयं दक्षिणं समीपमागच्छन्ति । तत उत्तरतः ।

सुसंहशं त्वा वयमित्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

आतमितोस्तिष्ठन्ति ।

श्वासं निरुध्य यावत्प्लुतिः स्यात्तावत्तिष्ठन्ति ।

अक्षन्ममीमदन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते ।

हरी इत्यन्तेन ।

अक्षन्पितरोऽग्नीमदन्त पितर इति प्रतिपद्यन्ते ।

उत्तरत आगच्छन्ति मदन्तीत्यन्तेन ।

मन्थः होताऽवजिघ्रति ।

हविःशेषात्पृथक्कृतं मन्थावदानं होताऽवजिघ्रति ।

अथाध्वर्युरथ ब्रह्माऽथाऽऽग्नीध्रोऽथ यजमानः ।

तमेव मन्थभागमेतेऽपि क्रमेणावजिघ्रन्ति ।

मन्थः होताऽवघ्रायान्तर्वेदि निनयतीत्येकेषाम् ।

नान्येऽवजिघ्रन्ति ।

उदकुम्भमादायाया विष्टा जनयन्कर्व-

राणीति त्रिः प्रदक्षिणं परिषिञ्चन्पर्येति ।

वेदिपरितः । स्पष्टम् ।

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति ।

गतार्थम् ।

अत्राञ्जनाभ्यञ्जने वासोदानं नमस्कारानुत्थापनीयं प्रवाहणी-

सःसाधनीं मनस्वतीं पङ्क्तिप्राजापत्याश्च समामनन्ति ।

असाववनेनिङ्क्षेति, असावभ्यङ्क्षेति, एतानि च इति, नमो वः पितर इनि, उत्ति-
ष्ठत पितरः प्रेतपूर्वं इति, परेत पितर इनि, यन्तु पितर इति, मनो न्वाहुवामह इति,
अक्षन्ममीमदन्तेति, प्रजापत इति, एनेर्यथाविहितं कार्यमित्याह ।

यथा पिण्डपितृयज्ञे ।

गतम् ।

व्यवच्छादयन्ति परिश्रितम् ।

आवरणं निष्काशयन्ति ।

संप्रसारयन्ति परिधीन् ।

यथास्थानं कुर्वन्ति ।

विस्त्रस्य प्राचीनावीतानि ।

अनुवादोऽयम् ।

विधत्ते—

यज्ञोपवीतानि कुर्वत आज्यानि हवींषि च विपरिहरन्ति

विपरिक्रामन्त्यृत्विजोऽपबर्हिषावनूयाजौ यजति देवौ

यज यजेति पूर्वमनूयाजः संप्रेष्यति यजेत्युत्तरः सूक्त-
बाकं प्रति होता निवीतं कुरुते न पत्नीः संयाजयन्ति
न समिष्टयजुर्होति सर्वमन्यत्क्रियते ॥ १४ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

निगदव्याख्यातानि । सर्वपिष्टलेपकलीकरणहोमः सारस्वतहोमादि सर्वप्रायाश्चि-
तान्तं सर्वं करोति ।

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमप्रश्ने महापितृयज्ञश्चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

रौद्रास्त्रैयम्बकान्प्रतिपूरुषमेककपालाभिर्वपति ।

रुद्रा देवता निर्वापे त एव त्र्यम्बकनामानः ।

यावन्तो यजमानस्यामात्याः सस्त्रीकास्तत एकाधिकान् ।

गतार्थम् ।

तूष्णीमुपचरिता भवन्ति ।

दर्विहोमत्वान्नात्रातिदेशतोऽङ्गप्राप्तिरिति तूष्णीमित्युक्तम् । निर्वापमात्रे मन्त्रोऽ-
न्यतूष्णीं सर्वमपि ।

दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्य श्रप्यन्ते ।

पुरोडाशा इति शेषः ।

तानभिघार्यानिभिघार्य वा ।

तुर्यश्रुतित्वाद्विकल्पः ।

मूने मूतयोर्धूनेषु कोशापिधाने वोद्वास्य ।

मूतं धान्याधानेन बन्धनार्थं तृणमयं व्याख्यातं, तेषां संख्याविकल्पः । कोशः
करण्डः पेडा वा तस्यापिधानं पटलकम् । एतेषु कुत्रचिदुद्वास्य पुरोडाशान् ।

दक्षिणाग्नेरेकोलुपकं धूयायत्पराचीनम-

परेण गार्हपत्यमत्याहृत्याग्रतो हरन्ति ।

धूयायद्भूमायत्पराचीनमवाङ्मुखं गच्छतां बहिर्हृत्विजां सपत्नीकसामात्ययजमाना-
ग्रामग्रे हरन्त्युल्लुपकम् । स्पष्टम् ।

यावन्तो गृह्याः स्म इति गार्हपत्यमुप*तिष्ठते ।

अध्वर्युरेव । द्वितीयाय तस्य इत्यन्तो मन्त्रः ।

उत्तरपूर्वमवान्तरदेशं गच्छन्ति ।

विहाराद्वहिरुत्तरपूर्वमीशान्यभागं गच्छन्ति सर्वेऽपि । ततस्तु यत्र चतुष्पथस्तत्र गच्छन्ति ।

आखुस्ते रुद्र पशुरिति व्रजन्नेयाऽऽखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति ।

तं जुषस्वेत्यन्तो मन्त्रः । आखुनोत्कीर्णमृदि निदधाति गच्छन्नेव । तथा चतुष्पथं गच्छेद्यथा मध्य आखूत्करो भवति ।

चतुष्पथ एकोल्लमुकमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य ।

वर्त्मसंयोगश्चतुष्पथः । स्पष्टम् ।

मध्यमेन पलाशपर्णेनैान्तिमेन वा सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः

समवदायाभिघार्यैष ते रुद्र भाग इति जुहोति ।

सर्वेभ्यः पुरोडाशेभ्यः सकृत्सकृत्समवदाय पलाशपत्रेण जुहोत्युल्मुके । तं जुष-
स्वेत्यन्तः ।

भेषजं गव इति द्वाभ्यामुपतिष्ठन्ते ।

सर्वे तमग्निमुपतिष्ठन्ते व्यवसाययादित्यन्तेन ।

प्रतिपूरुषं पुरोडाशानादाय ।

प्रतिमनुष्यम् ।

त्र्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणं चतुष्पथं परिरयन्ति ।

प्रत्येकं प्रतिप्रदक्षिणं मन्त्रावृत्तिः ।

सामान्यमुक्त्वा विशेषमाह—

तानूर्ध्वानुदस्य भगवः स्थ भगस्य वो लिप्सी-

येति प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाय समावपन्ति ।

प्रथमं तूष्णीमादाय पुरोडाशं तत ऊर्ध्वानाकाश उदस्य पश्चाद्भगवः स्थेति मन्त्रेण भूमौ पतन्तं पुरोडाशं प्रतिगृह्य त्र्यम्बकमित्यनेन परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य चतुष्पथम् । ततो यजमानस्याङ्गलौ निक्षिप्य पुनरादायोर्ध्वमुदस्य प्रतिगृह्य परीत्य यजमानाङ्गलौ निधाय । तथैव तृतीयपर्यायेऽपि ।

* सूत्रपुस्तकेषु 'उपतिष्ठन्ते' इति वर्तते ।

१ ख. ग. ठ. ड. 'न्ति । आ' । २ घ. ड. ज. झ. ञ. त. 'डाशानाम्' । ३ घ. ड. ज. झ. ञ. 'नान्तमे' । ४ ख. ग. च. ठ. ड. ण. 'भ्यः स' । ५ घ. ज. झ. ञ. ड. पर्येति । ६ ग. ड. च. ज. झ. ञ. ट. ण. 'स्य परीत्य य' ।

यदि यजमानस्य दुहिता पतिकामा स्यात्सा विपरीयात् ।

सा वक्ष्यमाणमन्त्रे विशेषः । (?)

तं मन्त्रमाह—

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिषेदनम् । उर्वारु-
कमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मा पतेरिति परि-
क्रम्य जपति ॥ १५ ॥ पूर्वयोः परिक्रमण-
योर्यजमानाय समावपन्त्युत्तमे पतिकामायै ।

पूर्वो मन्त्रः परिक्रमणे । एवं परिक्रमणजपे यजमानाय समावपन्ति उत्तमे पति-
कामायमावपन्ति । तृतीये पर्याये पतिकामायै पूर्वयोः पर्याययोर्यजमानाय न तृतीये ।

तस्यापविद्यमानायां सर्वत्र यजमानाय ।

तस्यामकामायां सर्वत्र तृतीयेऽपि पर्याये ।

तान्मृत उपनह्य पुरोगव्यूतिं गत्वा वृक्ष आसजति ।

गव्यूतिः क्रोशद्वयं ततोऽपि परं गत्वा वृक्षे मूतेन सह पुरोडाशशेषान्वधन्ति ।
पुरोगोष्ठ आसजन्तीति भरद्वाजः ।

एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन

परो मूजवतोती ह्यवततधन्वा पिनाक-

हस्तः कृत्तिवासोमिति त्रिरवताम्यन्ति ।

प्रणवान्तं मन्त्रमुक्त्वाऽनुच्छसन्तो यावन्निरोधं तिष्ठन्ति । त्रिवारमेवमेवाऽऽवृत्तिः ।

अपः परिषिच्याप्रतीक्षमायन्ति ।

मूतेऽपः परिषिञ्चन्ति । अप्रतीक्षमायन्ति । आसजितं मृतमनवलोकयन्त आवर्तन्ते ।

पुरोगोष्ठे मार्जयन्ते ।

गोष्ठो गवां विश्रामस्थानम् । तस्य परतो मार्जयन्ते । सुमित्रा न इत्येतेनेति
भरद्वाजः ।

एधोऽस्येभिषीमहीत्याहवनीये समिधोऽभ्यादधाति ।

एकवचनाद्ध्वर्युर्यजमानो वा ।

अपो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते ।

सर्वेऽपि ।

एवं पत्नी गार्हपत्येऽभ्याधायोपतिष्ठते ।

गतम् ।

१ ख. 'मन्त्रवि' । २ च. ट. 'त्रिण वि' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ण. 'नादितो मुक्षी' ।
४ घ. ज. झ. ञ. ट. पतिकामा । ५ ख. ग. च. ट. ठ. ङ. ण. 'ति । पूर्वो' । ६ च. ट. 'सञ्जयतांति' ।

प्रत्येत्याऽऽदित्यं घृते चरुं निर्वपति ।

तस्याग्न्याधेयिकतत्कल्प इति भरद्वाजः । तत्राऽऽदित्यमेव चरुमित्युक्तम् । अतोऽ-
दितिर्देवता । तथा सप्तदश सामिधेय्यः । इहाभागः सर्वोऽपि ब्रह्मण एव । चतुर्धाकरणे-
ष्विदं ब्रह्मण इत्येव । सर्वेऽपि भागा ब्रह्मण एवेति पूर्ववदित्यापस्तम्बः । प्रत्येत्येतिव-
चनात्त्र्यम्बकाङ्गमिष्टिरियम् । संतिष्ठन्ते त्र्यम्बकाः ।

श्वोभूते पौर्णमासेनेष्ट्रोदवसायानुदवसाय
वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्दन्ति । यो
अस्याः पृथिव्यास्त्वचि निर्वर्तयत्योषधी-
रगिरीशान ओजसा वरुणो धीतिभिः
सहेन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सहाग्निस्तिग्मेन
शोचिषेति निर्वर्तनं वापनं यथा पुरस्तात् ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

गतार्थम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां पञ्चमप्रश्ने त्र्यम्बकः पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

ततो ब्रूहे त्र्यहे चतुरहेऽर्धमासे मास ऋतौ
चतुर्षु वा मासेषु शुनासीरीयेण यजते तस्य
वैश्वदेवेन कल्पो व्याख्यातः पञ्च संचराणि
निरुण्यैन्द्राग्रं द्वादशकपालं निर्वपति वैश्वदेवं
चरुमिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशक-
पालं वायव्यं पयः सौर्यमेककपालं वायव्या-
यवागूः प्रतिधुग्वेन्द्राय शुनासीराय पुरो-
डाशं द्वादशकपालमुत्तममेके समामनन्ति ।

व्यहाद्यतीते पर्वणि प्रयोगो वचनाच्छुनासीरोपलक्षितत्वाच्छुनासीरीयं कर्म, उत्तर-
वेदेरभावाद्द्वैश्वदेवेनेत्युक्तम् । गतार्थम् । वायव्यपयः स्थाने वायव्या यवागूः प्रति-

ध्रुवा पयोर्धे पूर्वेद्युः शाखाहरणादि सायं वत्सानपाकरोति उपवेशं शाखापवित्रं च ।
 प्रातर्दोहस्याऽऽवृता काले प्रातर्दोहं दोहयति । तथैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाम्याम् ।
 सांनार्यवदनुमन्त्रणमेककपालस्याऽऽग्नेयवत् । यवागूश्चरुकल्पेन । प्रतिधुग्धारोष्णं पयः ।
 तत्रैव रूढिलिङ्गं च । गौर्वा प्रतिधुक्तस्यै शृतमिति प्रसिद्धिः । तस्यामेव शृतं पक्वमि-
 त्यर्थः श्रुतेः । प्रतिधुषा प्रातःसवने, एतदस्मै शृतं कुरुतेति लिङ्गम् । तथा भरद्वा-
 जोऽपि प्रतिधुगिति दुग्धमात्रवाद इति । यावागूर्वा प्रतिधुग्वा तदपि वायव्यमेव
 तस्यापि दोहधर्मेण दुग्ध्वा न संशालनम् । आसाद्यैवावदाय याग इति सर्वं कात्यायनेन
 पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां साधितं ज्ञेयम् । तथा सौर्यस्योत्तमस्थान इन्द्रायेत्याद्युक्तः
 पुरोडाशः शाखान्तरीयः । एवं च सर्वेष्वपि पक्षेषु दश हवींषि ।

सःसर्पोऽस्यःहस्पत्याय त्वेत्युत्तमेन मासनाम्नैककपालमभिजुहोति ।

एकमेव नामेष्टमापस्तम्बस्यापि तथैव ।

अनुवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्त इति

सूक्तवाकस्याऽऽशीष्णु होताऽनुवर्तयति वत्सरीणामिति वा ।

गतार्थम् ।

अपरपक्षे समस्यन्स्वकाले पौर्णमास्ये(सेने)ष्टोदवसायानुद-
 वसाय वा प्रसूता देवेन सवित्रेत्युन्दन्त्येकं मासमुदसृ-
 जत्परमेष्ठी प्रजाभ्यस्तेनाऽऽभ्यो मह आवहदमृतं मर्त्या-
 भ्यः प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतं येन मासा
 अर्धमासा ऋतवः परिवत्सरा येन ते ते प्रजापत ईजा-
 नस्य न्यवर्तयन्तेनाहमस्य ब्रह्मणा निवर्तयामि जीवसेऽग्नि-
 स्तिग्मेन शोचिषेति निवर्तनं वापनं यथा पुरस्ताद् ॥१७॥

अपरपक्षे कृष्णपक्षे शुभ्रसरीर्यहवींषि समस्येत्तैर्यजेत्स्वकाल आमावास्येन हविषेष्टा
 स्वकाले पौर्णमासेनेष्ट्वा तत उदवसायेत्यादिविधिः । कृतं व्याख्यानम् ।

संतिष्ठन्ते चातुर्मास्यानि ।

शुभासीरीयान्तैव संस्था चातुर्मास्यानां सोमादेरङ्गत्वात् ।

नैनमनीजानं सोमेन फाल्गुनी प्राप्नुयात् ।

एनं यजमानं सोमेनानीजानं फाल्गुनी पौर्णमासी न प्राप्नुयात् । फाल्गुन्यां पौर्ण-
 मास्यां सोमेनावश्यमेष्टव्यमित्यर्थः । चतुर्थे वा मासेषु शुभासीरीयेण यजत इत्यर्थं
 पक्षो यदा पुनःप्रयोगं चिकीर्षति तदैव संभवति नान्यदा तत्रापि फाल्गुन्याः पूर्वेद्युः-

अतुर्दश्यामेव शुनासीरीयेण यजेत ततः फाल्गुन्यां पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानां चैत्र्यां प्रथमोपक्रमे तस्या अपि फाल्गुनीत्युपलक्षणं सर्वमेतत्कात्यायनेन स्पष्टीकृतम् । सोमोऽग्निष्टोमः ।

सोमाभावे पशुना ।

अशक्तौ पशुना निरूढकल्पेनानन्तरे पर्वणि ।

पश्वभावे पुनःप्रयोगश्चातुर्मास्यानाम् ।

इष्टिरप्युक्ता कात्यायनबोधायनाश्वलायनैः । तदकरणे पुनःप्रयोगः । तान्यकृत्वैव पुनःप्रयोगोऽभ्यास इत्यर्थः । ततोऽपि सोमेन पशुना वा समाप्तिः । इष्टिराग्नेयी कात्यायनीयानाम् । अन्यैः सवनेष्टिरित्युक्तम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादश-कपालो वैश्वदेवो द्वादशकपालो वैश्वदेवश्चरुर्वा समानतन्त्रा भिन्नतन्त्रा वैका ।

नित्यानि चातुर्मास्यानि उक्त्वाऽन्यान्याह—

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यस्मिन्नस्य वसन्ते भूयिष्ठं पयः स्यात् । यस्मिन्वसन्ते यजमानस्य गोषु विपुलं दुग्धं भवति तत्रोपक्रमः ।

वैश्वदेवेन पशुकामो यजेत यावत्सहस्रं पशून्प्राप्नुयात् ।

सहस्राशुप्राप्तिपर्यन्तं वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेवेनैव पर्वणाऽभ्यासः ।

प्राप्ते सहस्रे स्वस्थानैरितरैर्यजेते ।

वरुणप्रवासकाल आगते वरुणप्रवासैरेवमितरैः सोमः पशुर्वाऽन्ते ।

शुनासीरीयेण यजेत ग्रामकामः प्रजाकामः पशुकामो वृष्टिका-
मोऽन्नाद्यकामो वा वर्ष्यमुदकमन्ववसाय तत उदकार्यान्कुर्वाणः । वर्षासु भवं वर्ष्यमुदकं यत्रास्ति तत्र गत्वा यजेते तस्मादेवोदकादुदकप्रयोजनम् ।

पञ्चसंवत्सराणि व्याख्यास्यामस्तत्रं पञ्चहोता वैश्वानरपार्जन्यौ च फाल्गुन्यां ऋज्य द्वावृतू संवत्सराविष्टा तृतीयस्य मासं न यजेत चैत्र्यां तु प्रयुज्य त्रीनृतून्संवत्सरानिष्टा चतुर्थस्य मासं न यजेतैवं विहितं व्यवराध्यं व्यवराध्यं वाऽभ्यस्येदभ्यस्येत् ॥ १८ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

पञ्चसंवत्सराणि पञ्च संवत्सराः कालो येषां चातुर्मास्यानाम् । अयं प्रयोगो नित्यानां काम्यानां च फलभूयस्त्वकामनया स्यात् । तन्त्रमेकारम्भत्वात् । प्रथम एव प्रयोगे पञ्चहोत्रादि । यदा फाल्गुन्यामुपक्रमस्तदा चाऽऽवृत्त्या द्वावृतू संवत्सराविष्टा

चातुर्मास्यानां द्विरावृत्तिः सर्वेषां भवति संवत्सरद्वयेन पुनश्च वैश्वदेवपर्वमात्रं
चातुर्मास्यमध्ये भवति । तत ऊर्ध्वमाषाढमासो भवति तस्मिन्प्राप्ते वरुणप्रघासैर्न यष्टव्यं
तं मासमतिक्रम्य श्रावण्यां वरुणप्रघासैर्यष्टव्यं चैत्र्यामुपक्रमे तु संवत्सरत्रयमभ्यस्य
पुनश्चैत्र्यां वैश्वदेवेनेष्टा श्रावण्यां वरुणप्रघासैरेवं चैत्रमारभ्यर्तुत्रयं भाद्रपदे भवति ततो
मासमतिक्रम्य कार्तिके साकमेधैर्यजेत् । अनेन प्रकारेण पञ्च संवत्सरान्यजति ।
ततोऽपि फलभूम्नो द्विस्त्रिंशो पञ्चसंवत्सराणि चातुर्मास्यानि यजेत । तथा च पञ्च दश
पञ्चदश वा त्रयः प्रयोगा विकल्पेन भवन्ति । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने शुनासीरीयः षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतयां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमश्चातुर्मास्यप्रश्नः ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

(तत्र प्रथमः पटलः ।)

ऋग्वेदाद्युपदिष्टेषु साङ्गकर्मसु कर्तृता ।
होत्रादेः परिभाष्याथाध्वर्योर्याजुपकर्मसु ॥ १ ॥
निरूपिता ब्रह्मणोऽपि हविर्यज्ञेषु तेषु तु ।
प्रधानकर्तृदंपत्योः फलाप्रार्तिं निवारयन् ॥ २ ॥
संकल्पादेव कर्तृत्वमनयोर्मुख्यमादिशन् ।
फलं च सर्वकर्मस्वत्रैवान्यच्च प्रसङ्गतः ॥ ३ ॥
किञ्चिदुक्त्वा हविर्यज्ञयाजमानं सविस्तरम् ।
होत्रादिवेदसंज्ञाभिर्विहितेष्वपि कर्मसु ॥ ४ ॥
होत्रादिकर्तृनियमापवादेन निरूप्यते ।
लिङ्गाद्वर्क्याद्विशेषाभिधानाच्छ्रुत्या च बाधने ॥ ५ ॥
सन्ति सामान्यसंज्ञायाः षष्ठे प्रश्ने प्रतिज्ञया ।
अवैतानिककर्माणि सत्रह्याण्यपि चर्त्विजाम् ॥ ६ ॥
साध्यानि तेषु चोत्सर्गात्कर्तृगामि फलं स्थितम् ।
न्यायवैदग्ध्यविज्ञेयं याजमानमितीरितुम् ॥ ७ ॥